

מדינת ישראל

משרדי הממשלה

משרד

חטיבה:	משרד החקלאות ופיתוח הכפר
תת חטיבה:	משרד החקלאות - לשכת סגן השר
שם תיק:	ביהודה ובשומרון - הערכה גיאוגרפית כרקע לשינויים ולתיקונים הקו הירוק כגבול
סימול מקורי:	תקופת החומר: 1980-1980
מזהה פיזי:	מזהה פיזי: א - 14 / 4241
	18/08/2011

מס' תיק מקורי

	
שם:	הקו הירוק כגבול ביהודה ובשומרון
מזהה פיזי:	א - 14 / 4241
מזהה לוגי:	מס פריט: 1918468
כתובת:	97.3/3 - 512
	03-312-04-10-02
	18/08/2011

מחלקה

	
שם תיק:	הערכה גיאוגרפית כרקע לשינויים ותיקונים הקו הירוק כגבול
מזהה פיזי:	א-14/4241
מזהה פריט:	0013xtd
תאריך הדפסה:	30/08/2017
כתובת:	3-312-4-10-2

פרויקט המחקר על השלום
של אוניברסיטת תל-אביב

"הקו הירוק" כגבול ביהודה ובשומרון
- הערכה גיאוגרפית כרקע לשינויים ותיקונים -

מאת

פרופ' משה ברור
החוג לגיאוגרפיה
אוניברסיטת תל-אביב

פרויקט המחקר על השלום
של אוניברסיטת תל-אביב

"הקו הירוק" כגבול ביהודה ובשומרון
- הערכה גיאוגרפית כרקע לשינויים ותיקונים -

מאת

פרופ' משה ברור
החוג לגיאוגרפיה
אוניברסיטת תל-אביב

תל-אביב, 1980

תוכן הענינים

עמוד

3	רשימת המפות
4	רשימת הטבלות
5	1. מבוא
7	2. מטרות המחקר ודרך עריכתו
10	3. מיקומו הגיאוגרפי של "הקו הירוק"
11	"הקו" באיזור הגלבוע
11	"הקו" באיזור הכרמל
12	"הקו" בגבול השרון
14	"הקו" בפרוזדור ירושלים
15	יצירת "רצועת הספר"
21	4. "רצועת הספר" בתקופת השלטון הבריטי והירדני
22	התפתחות התלות במישור
24	הניתוק מהמישור
25	הסתגלות לניתוק מהמישור
33	5. תלות ישובי "רצועת הספר" במישור כיום
34	בעלי משקים חקלאיים היוצאים לעבודה שכירה
41	ריבוי טבעי והגירה
42	מלאכה ותעשייה הנועדים למישור
43	התפשטות ידיעת עברית
43	תנועת נוסעים והרגלי צריכה
45	בעיית משאבי מי תהום של המישור
46	תחושת התושבים

תוכן הענינים (המשך)

עמוד

48

53

I-VII

6. סיכום ומסקנות

7. ביבליוגרפיה

Summary in English 8. תמצית באנגלית

במהלך המחקר על "הקו הירוק" נעזרתי רבות בד"ר גדעון ביגר
העוסק זה שנים בחקר גיאוגרפי של גבולות ישראל.

"עבודת השדה" העניפה שהתנהלה בעשרות ישובים ערביים נתאפשרה
הודות לעזרתם המסורה של תלמידיו ובוגריו הערבים של
החוג לגיאוגרפיה באוניברסיטת תל-אביב.

נסתייעתי גם בתלמידי הסמינריון ב"גיאוגרפיה של הכפר",
באוניברסיטאות בר-אילן ותל-אביב, בשנים תשלי"ח, תשלי"ט ותשי"מ
שאספו עבורי חלק מהנתונים העובדתיים הכלולים במחקר זה.

השרטוטים הוכנו על-ידי מר גאול מכליס. החוברת הודפסה ע"י
גב' שולמית נקש.

מ"ב

תל-אביב, 1980

רשימת המפות

1. ישובי "רצועת הספר" ש"הקו הירוק" חוצה אדמותיהם
2. ישובים ביהודה ובשומרון שנבדקו במסגרת המחקר על "הקו הירוק"
3. איזורים טבעיים עיקריים ביהודה ובשומרון
4. ישובים ב"רצועת הספר" שנפגעו קשה ע"י כינון "הקו הירוק"
5. תהליכים באוכלוסיות "רצועת הספר" ביהודה ובשומרון
6. ישובים ערביים ביהודה ובשומרון שעיקר פרנסתם מישראל
7. גברים בגיל העבודה המבינים עברית באוכלוסיה הערבית ביהודה ובשומרון
8. מי המהום ביהודה ובשומרון וכיוון זרימתם.

רשימת הטבלות	עמוד
1. ישובי "רצועת הספר"	17-20
2. קרקע מעובדת לנפש בכפרים טיפוסיים ב"רצועת הספר"	27-28
3. פגיעות במקורות הקיום כתוצאה מכינון "הקו הירוק"	29-30
4. מספר הגברים לכל 100 נשים בישובים טיפוסיים ב"רצועת הספר"	31-32
5. אחוז הגברים בכפרים טיפוסיים ב"רצועת הספר" שעיקר פרנסתם מ ישראל	37-38
6. תדירות ביקורים במרכז עירוני ב"גדה המערבית"	39-40

מבוא

קו הגבול המכונה ה"קו הירוק" ששימש, למעשה, כגבול מדיני בין ישראל לבין ממלכת ירדן (או ליתר דיוק: לבין שטחים ממערב לירדן, המכונים "הגדה המערבית", שסופחו לממלכת ירדן בעקבות הסתלקות שלטון המאנדאט הבריטי, ב-1948, וכינונה של מדינת ישראל) במשך כ-18 שנה, היה, להלכה, קו שביתת נשק שנקבע בהסכם שביתת נשק ישראלי ירדני שנחתם באביב 1949. מקורו של הקו, במידה רבה, במצב קוי החזית עם הפסקת האש בלחימה בין ישראל וירדן (ועירק) ביולי 1948, תוך תיקונים ושינויים מקומיים שנועדו, בעיקר, לאפשר לישראל שימוש בעורקי תחבורה (כבישים ומסילות ברזל) בשוליו המזרחיים של מישור החוף ובין אזור החוף לבין ירושלים ועמק יזרעאל. במסגרת הסכם זה נסוגה ירדן ומטרה לישראל שטח של כ-1000 קמ"ר ובו 20 כפרים ערביים.

קביעת מיקומו של ה"קו הירוק", כפי שסומן במפות שליוו את הסכם שביתת הנשק הישראלי ירדני, נעשתה מתוך שיקולים צבאיים ומדיניים שהושתתו על שאיפה להחזיק ולשלוט, מבחינה צבאית, בעורקי תחבורה שהיו חיוניים, באותם הימים, לתחבורה הבינעירונית של כל אחד משני הצדדים. לעומת זאת התעלמו מגורמים גיאוגרפיים, פיזיים ואנושיים, אלא אם הייתה להם השלכה ישירה על שיקולים צבאיים מקומיים, לפי התפיסה והנסיון הקרבי של אותם הימים (1948/49). ההתעלמות מגורמים גיאוגרפיים נבעה גם מהעובדה שקביעת מיקומו של ה"קו הירוק" הייתה נתונה כולה בידי קציני צבא, משני הצדדים, שכישוריהם בתחום איבחון אופיים וחשיבותם של מרבית הגורמים הגיאוגרפיים, בשטחים דרכם עובר "הקו הירוק", היו קלושים ואף התמצאותם בקריאה הגיאוגרפית של מפות הייתה מועטה. זאת ועוד, שורה, אז, הנחה שה"קו הירוק" כקו שביתת נשק אינו אלא גבול ארעי שתוך פרק זמן קצר יוחלף, במסגרת הסדר שלום קבוע, בגבול מדיני שעיצובו יתבסס על בחינה יסודית של תכונות המרחב שאותו יחצה ושל האוכלוסיה היושבת בו.

מקור השם "הקו הירוק" הוא בעובדה שקוי שביתת הנשק, עליהם הוסכם בין ישראל לבין שכנותיה ב-1949, הודפסו בצבע ירוק על מפות שונות שהוצאו על ידי אגף המדידות של ממשלת ישראל. מאוחר יותר היו שסברו שמקורו של שם זה בעובדה שקו זה הוא גבול בין השטח המעובד והמפותח, מבחינה חקלאית, מעברו הישראלי של גבול זה, לבין השטח השמם, הבלתי מעובד או המעובד רק חלקית בשיטות נחשלות, בצד הירדני. הסבר זה למושג "הקו הירוק" התאים אמנם לגזרות מסוימות של הגבול אך היה מוטעה לגבי מרבית אורכו.

מיולי 1949 ועד יוני 1967 היה "הקו הירוק", ביהודה ובשומרון, (הגדה המערבית), גבול מדיני סגור לחלוטין בין ישראל לירדן. פרט לנקודת מעבר קבועה אחת, בתוך ירושלים (שער מנדלבאום) שדרכו נתקיימה תנועה מועטה, ומספר נקודות מעבר זמניות, לא היה כל מגע בין האוכלוסיה משני עברי גבול זה. גם מגעים סמויים (בלתי חוקיים) והסתננויות, שהתקיימו בשנים הראשונות לאחר כינון "הקו הירוק" פסקו אחרי כן כמעט לגמרי. במשך שנות תיפקודו כגבול מדיני סגור וכחיץ מוחלט בין השטחים שמשני עבריו אירעו לאורך "הקו הירוק" תקריות אלימות רבות, בהן מספר תקריות חמורות מלוות בפעולות צבאיות שגרמו נזקים קשים ומנוסת תושבים בכמה כפרים בעברו הירדני.

בגלל מיקומו, אופיו וצביון היחסים שבין הרשויות והאוכלוסיות שביניהן הפריד גרר אחריו כינונו של "הקו הירוק" שורה של שינויים, בתופעות ותהליכים בנוף, באיכלוס, בפעילות ובתנהגות האוכלוסיה, במערכת התחבורה והתקשורת ועוד, ברצועה ברוחב מספר קילומטרים משני עברי גבול זה. רוחבה של רצועה זו, שהיא בבחינת "רצועת ספרי" (Frontier Zone) המלווה, למעשה, כל גבול מדיני, שונה ממקום למקום, לאורך הגבול, ותלוי בעיקר בתכונות הגיאוגרפיות של כל קטע מאיזור הגבול. אך רוחבה של "רצועת הספרי" מושפע גם מגורמים מדיניים וצבאיים ולעתים גם היסטוריים. בדרך כלל בתנאים גיאוגרפיים דומים בולטת ביותר עוצמת התופעות שיצר "הקו הירוק" ברצועה בשכנות קרובה לו והן הולכות ומתמתנות עם ההתרחקות ממנו. חריפות השפעותיו השליליות של "הקו הירוק" גדולה בהרבה באיזור הספר שמעברו המזרחי (הירדני) מאשר מעברו הישראלי. ראוי להדגיש שלמרבית אורכו הפך "הקו הירוק" לגבול אתני, בין יהודים וערבים, ואילו לאורך חלק ממהלכו, בשומרון, הוא חוצה שטח שבו האוכלוסיה ערבית משני עבריו.

מאז יוני 1967 משמש "הקו הירוק", למעשה, כגבול מינהלי בלבד בין ישראל לבין שטחי הממשל הצבאי ביהודה ובשומרון. גבול זה פתוח עתה לתנועה חופשית של תושבים וסחורות. רישומו על פני השטח (גדרות תיל, שדות מוקשים, שטחי הפקר, תחומי שטח מעובד, קצות דרכים וכיו"ב) נעלם כמעט כליל. עם זאת קיימים עדיין הבדלים בולטים ב"נוף התרבותי" (Cultural Landscape/Kulturlandschaft) של הישובים משני עברי הקו ושל מרחב המחיה שלהם. שוני זה בנוף בחלקו תוצאה מקיומו של גבול הפרדה מוחלט ונעול במשך 18 שנה, כשמשני עברי הגבול חלו תהליכי תמורות והתפתחות שונים, וחלקו על שום קיום הבדלים בולטים באופי והיקף השירותים הציבוריים והפרטיים ובמבנה הסוציו-כלכלי של האוכלוסיה בין ישראל לבין השטחים המוחזקים. קיים גם פער גדול, עד היום, בין אופי וקצב הצמיחה הכלכלית של השטחים משני עברי "הקו הירוק" ולכך השפעות בולטות על הישובים וחי התושבים.

2. מטרות המחקר ודרך עריכתו

מחקר זה עוסק בבדיקת השלכותיו והשפעותיו של "הקו הירוק", בעבר ובהווה, מנקודת ראות גיאוגרפית, על איזור הספר שממזרח לו, דהיינו, בשטח שהיה בשליטת ממלכת ירדן בתקופה 1948-67. על ישובי הספר שממערב לקו זה, דהיינו, בתחומי ישראל הייתה, כאמור, השפעת הגבול פחותה בהרבה ובעלת אופי שונה (גם על הכפרים הערביים) והיא נטשטשה כמעט לגמרי, מאז 1967, במערכת תהליכים כלכליים וחברתיים דינמיים שהתרחשו בהם ובסביבתם.

מתוך הנחה שגבול "הקו הירוק" ימשיך להתקיים בעתיד, גם אם מיקומו ואופי תיפקודו עשויים ללוש צורה חדשה בעקבות התפתחויות מדיניות האמורות לחול ב"גדה המערבית", נועד מחקר זה לבחון באיזו מידה ראוי להכניס בו "תיקוני גבול", דהיינו שינויים במיקומו כדי לצמצם את השלכותיו השליליות על האוכלוסיה, להתאימו לתכונות הגיאוגרפיות של השטחים דרכם הוא עובר תוך התחשבות בגורמים גיאוגרפיים-מדיניים של המרחב שבתוכו הושטל. תיקוני גבול כאלו יכולים להשתלב בפשרה מדינית שתבוא לפתור את בעיית עתיד ה"גדה המערבית".

המחקר מבוסס ברובו על עבודת שדה שהקיפה 84 כפרים ערביים ב"רצועת הספר" בתחום "הגדה המערבית", מהם:

22 כפרים המרוחקים עד 1	ק"מ ממזרח ל"קו הירוק"
17 כפרים המרוחקים 2 - 1	ק"מ ממזרח ל"קו הירוק"
20 כפרים המרוחקים 3 - 2	ק"מ ממזרח ל"קו הירוק"
16 כפרים המרוחקים 4 - 3	ק"מ ממזרח ל"קו הירוק"
9 כפרים המרוחקים 5 - 4	ק"מ ממזרח ל"קו הירוק".

נבדקו גם כפרים המרוחקים מ"הקו הירוק" 10 - 5 ק"מ, בעיקר באיזורים בהם דליל איכלוס "רצועת הספר", לצורך השוואה וביקורת. אלו האחרונים נמצאים בעיקר בגלבוע ובהר חברון. נאספו נתונים ממוכתרים, מנהלי ומורי בתי-ספר, נכבדים וזקנים. מהימנות המידע שנאספה בכל כפר נבדקה ואומתה, במידת האפשר. ברור שבמקרים רבים מידע זה, גם לאחר שנבחן בקפדנות, אינו מדויק משום שרובו בבחינת "תורה שבעל פה", בהעדר רישומים רצופים ואמינים ובגלל הסתרת עובדות מגורמים רשמיים או עיוותן, מסיבות שונות. קיימת מגמתיות מסוימת, הנובעת מהלכי רוח מדיניים, במסירת מידע לממשל הצבאי ולגורמים ישראלים אחרים. משום כך העסקתי סטודנטים ומורים ערבים תלמידי ובוגרי אוניברסיטת תל-אביב (בעיקר בוגרי החוג

לגיאוגרפיה) ומורים מתושבי "הגדה המערבית", שנבחרו עבורי על ידי הראשונים, לאיסוף חלק מהמידע הדרוש למחקר זה. בכמה מקרים ערכנו ביקורת לגבי מחקר שנחשד כבלתי אמין. נוסף לעדויות שנאספו בשיחות ערכנו ברבים מהכפרים ב"רצועת הספר" ובפנים ההר מדגמים בעזרת שאלונים. כן ערכנו בחלק מהכפרים ספירת היוצאים לעבודה (או החוזרים מהעבודה) בישראל, השוואת היקף ותפוצת השטחים המעובדים בעזרת תצלומי אוויר ומפות. משאלי המידגם הקיפו 80-100 איש בכל אחד מהכפרים בהם נערכו. הם כללו שאלות על תעסוקה ומקורות קיום (בעבר ובהווה), התנהגות בתחומים שונים, הגירה, תחושה לגבי "הקו הירוק" ועוד. המשאלים קוימו בשני שלבים, עם פסק זמן של 3 - 2 חודשים בין משאל מידגם אחד למשנהו. בכל אחד משני המידגמים נבדקו משפחות בחלק אחר של הישוב (כפר או עיר). רק בכמה כפרים קטנים הקיף המידגם 30-50 נשאים. בכמה נושאים (כגון תעסוקה, הזדקקות לשירותים) ערכנו השוואה בין המידע שנתקבל מחוץ משאלי המידגם לבין המידע שמקורו בעדויות מוכתרים, מורים ואישים שונים בכל ישוב. ברוב הישובים לא היה פער בולט בין המידע משני מקורות אלו. לפי הערכתי הביאו שיטות הסינון והאימות, בהן השתמשנו לגבי המידע שנאסף, לצמצום מירבי של אי הדיוקים. לפיכך נראה לי שהעובדות המובאות במחקר זה משקפות בנאמנות את הגורמים, ההתפתחויות והתהליכים המאפיינים את התמורות שחולל "הקו הירוק", בתיפקודיו בעבר ובהווה, וכן את התכונות המיוחדות את ישובי הספר שממזרחו, מבחינה גיאוגרפית.

בנוסף ובהקבלה לעבודת השדה השתמשנו בחומר סטטיסטי של ממשלת המנדאט הבריטי, בדוחות ממפקדים ירדניים (1952, 1961), בדו"ח מיפקד צה"ל (1967) ובתונים שבידי הממשל הצבאי והלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. נסתייענו במפות שונות ובתצלומי אוויר שהוכנו על ידי מחלקת המדידות של ממשלת המנדאט הבריטי ואחר כך על ידי אגף המדידות של ישראל. נסתייענו גם במידה רבה בעבודות סמינריות של תלמידי החוג לגיאוגרפיה באוניברסיטת תל-אביב שהוכנו במשך 10 השנים האחרונות במסגרת סמינריונים בגיאוגרפיה של הכפר. בסמינריונים אלו נערך סיקור של כ-180 כפרים ערביים ביהודה ובשומרון, בתוכם רבים מהכפרים ב"רצועת הספר" שבה עוסק מחקר זה. לא נכללו נוודים, פליטים והתנחלויות.

מחקר זה לא עסק בהשפעת "הקו הירוק" על הנוודים והנוודים למחצה שישבו בעבר והיושבים כיום ב"רצועת הספר" של יהודה ושומרון. אלו היו והינם מועטים ומהווים רק חלק קטן מאוכלוסיית השטח הנידון. רק ב"רצועת הספר" של דרום הר חברון חלקם בכלל האוכלוסיה גדול, יחסית, אלא שרבים מהם נתקבעו והפכו לתושבי כפרים, בהם כפרים וכפרונים חדשים שקמו מאז נולד "הקו הירוק". עם זאת יש להצביע על כך שבגלל הווצרותו של "הקו הירוק", כחייץ בלתי עביר, נצטמקה מאד הנוודות ביהודה ובשומרון. רבים מהנוודים נאלצו להתיישב בכפרים ובערים או להקים לעצמם ישובים בשולי השטח שבו היו רגילים לנווד

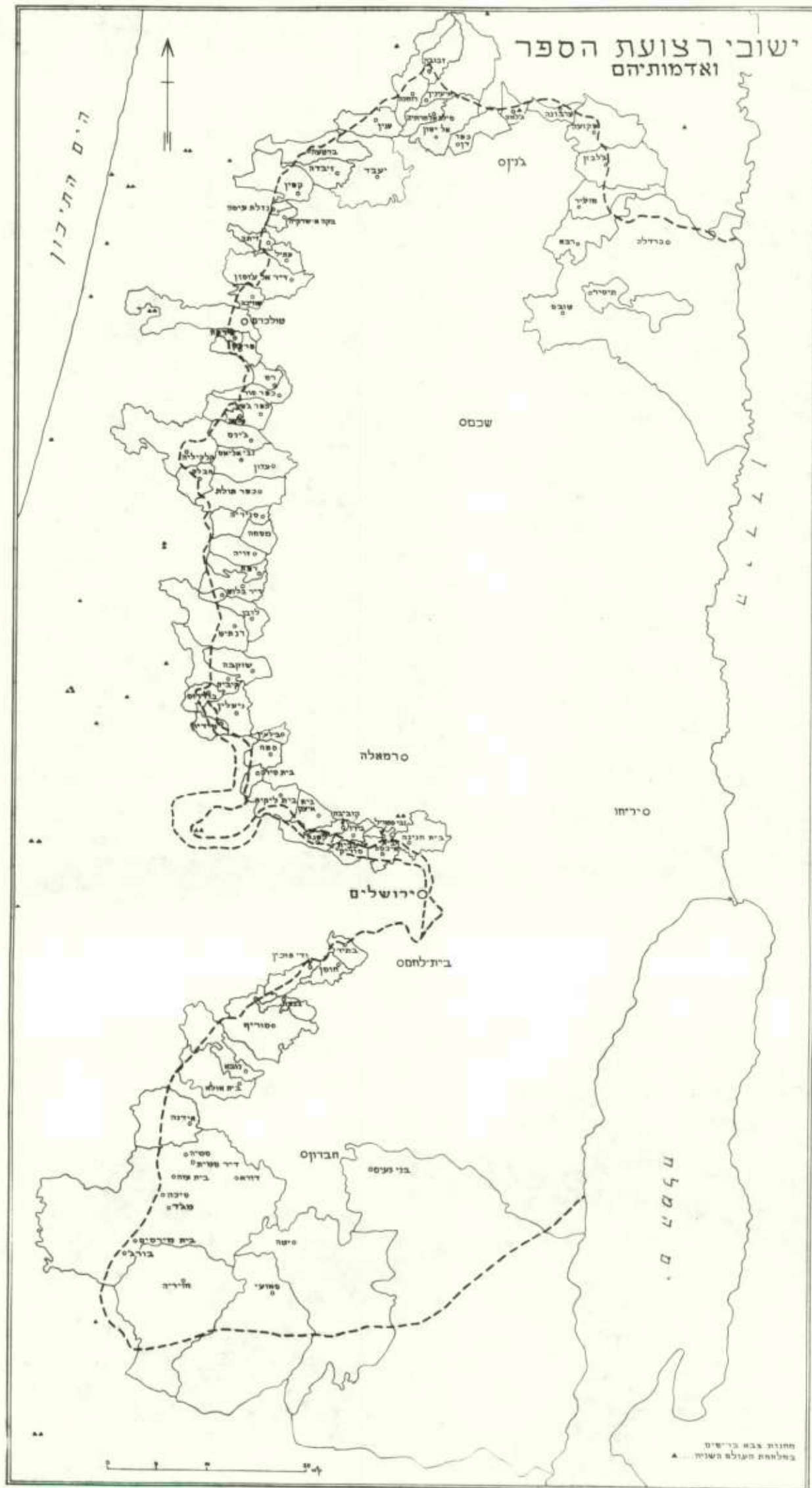
ושנסגר בפניהם. כן לא הוקדשה במחקר זה תשומת לב מיוחדת לשאלת הפליטים הערביים, שיצאו מתחומי השטח שהפך להיות מדינת ישראל ועברו להתגורר ברצועת הספר שבה עוסק מחקר זה. זאת משום שמספר הפליטים שהתיישבו בקרבת "הקו הירוק" לא היה גדול. הפליטים היושבים בקרבת "הקו הירוק" התרכזו ברובם בערים (טול כרם, קלקיליה, ירושלים ובית לחם) או בקרבתן ואילו במרבית הכפרים נאחזו רק פליטים מעטים ואלו נבלעו, ברוב המקרים, באוכלוסיית הכפר. בגלל רגישות האוכלוסייה לשאלת הפליטים וחשדותיה שכל מידע שיימסר בנושא זה עלול לפגוע בפליטים, בעיקר אלו היושבים בקרבת "הקו הירוק", התקשינו לאסוף ידיעות מהימנות מספיקות בתחום זה ונראה לי שלגבי מטרת מחקר זה חשיבותם אינה רבה. במחקר זה לא נכללו ההתנחלויות (היהודיות) שקמו בשנים האחרונות בתחומי "רצועת הספר" של "הגדה המערבית".

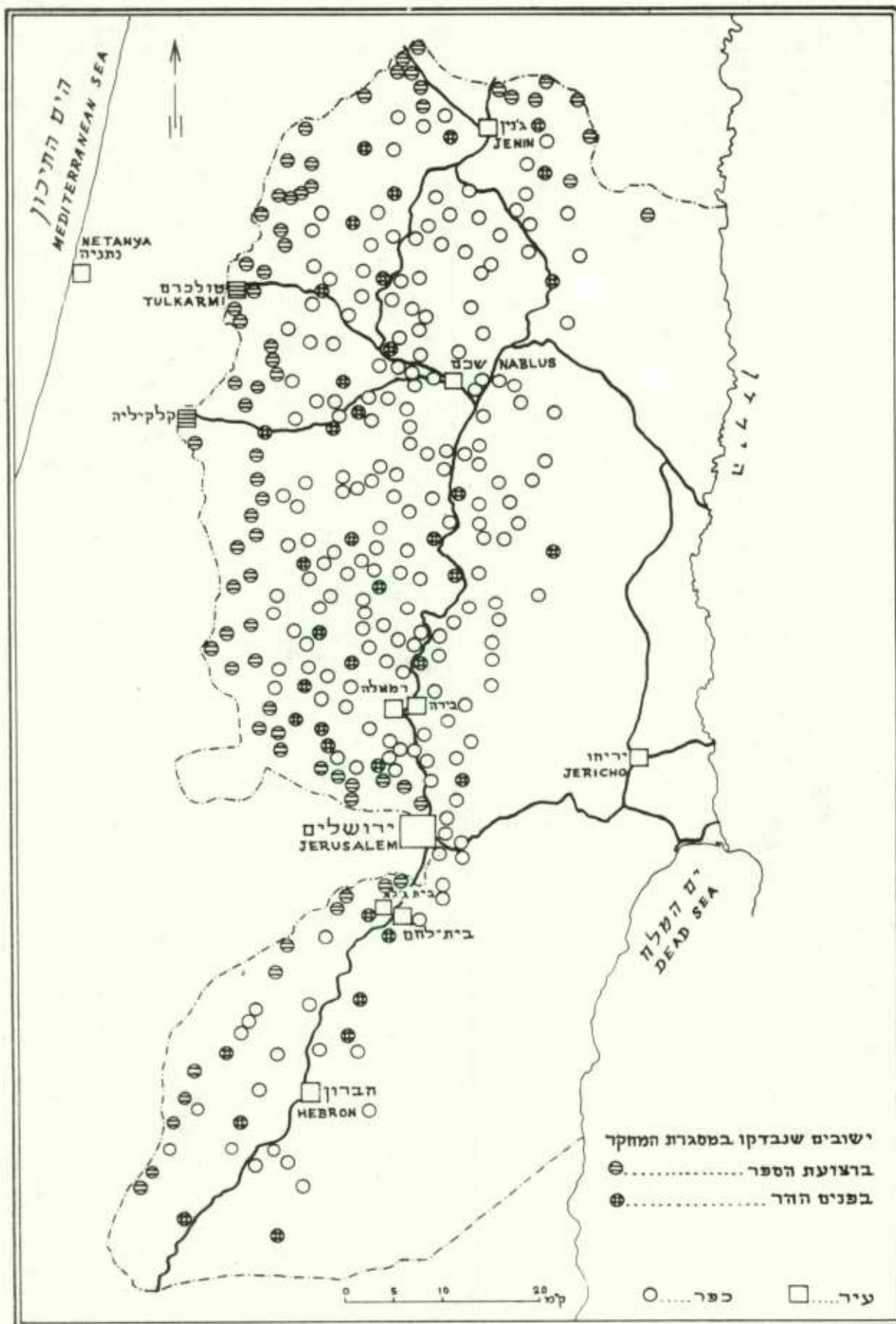
"רצועת הספר" ו"המישור"

השימוש בביטוי "רצועת הספר" חל בעבודה זו על רצועה לאורך עברו המזרחי של "הקו הירוק" שבישובים שבתחומה ניכרים בבירור השפעות קרבת גבול זה. היא כוללת את אדמותיהם של ישובים אלו. פרט לגזרות קצרות (בעיקר בהר חברון) אין רוחבה של רצועה זו עולה על 5 ק"מ. במינוח המדעי הגיאוגרפי-מדיני, באנגלית, מקובל להבחין בין המושג "גבול" (boundary) שהוא קו במובן הגיאומטרי, לבין "ספר" (frontier) שהוא איזור, בעל רוחב בלתי מוגדר, הנמשך לאורך גבול, שמאפיינות אותו תכונות שהן תוצאה מקרבתו לגבול. הבחנה זו בין שני הביטויים הנ"ל מקובלת עלי ונהגתי לפיה. יש, על כן, לשים לב לכך שבמאמר זה יש משמעות שונה לכל אחד משני המושגים הנ"ל.

במושג "המישור" השתמשתי לשם קיצור, כשם כולל לשטחי המישור והעמקים (lowlands) המקיפים את ההר התיכון של ארץ ישראל (יהודה ושומרון) מצפון (עמק בית שאן ועמק יזרעאל), ממערב (מישור החוף) ומדרום (בקעת באר-שבע).

ישובי רצועת הספר ואדמותיהם

3. מיקומו הגיאוגרפי של "הקו הירוק"

לפני שנבחן את תכונותיה ואת ממדיה של "רצועת הספר" שיצר "הקו הירוק", ואת אשר עולל גבול זה ליישובים ולנוף שבשכנותו, נסקור את מהלכו לכל אורך סטייתו מהגבול הבינלאומי המזרחי של ארץ ישראל, בתקופת השלטון הבריטי, את מידת התאמתו או אי-התאמתו לגורמי התבליט ולגבולות הקרקעות של היישובים שבאדמתם הוא עובר. קיים קושי רב בקביעת ממדי השטחים שנותקו על ידי "הקו הירוק" (כגבול סגור לחלוטין) מהכפרים בהם יושבים בעליהם. להלכה יש לאדמותיו של כל כפר גבולות ברורים שסומנו על גבי מפות מדויקות שהוכנו בימי השלטון הבריטי. לפי מפות אלו ולפי מיקומו של "הקו הירוק" ניתן לכאורה לקבוע לגבי כל כפר בקרבת "הקו הירוק" מהו שטח האדמות שנותקו ממנו על ידי כינונו של גבול זה. אולם בפועל אין השטח שבבעלות תושבי כל אחד מהכפרים, שבתחומם עובר "הקו הירוק", תואם את גבולות השטח שמבחינה מינהלית (רישום בספרי אחוזה ומפות) נחשב לאדמותיו של אותו כפר. במקרים רבים יש לתושבי כפר זה או אחר אדמות (בעיקר אדמות חקלאיות) בתחומי שטחו, מבחינה מינהלית, של כפר אחר, כלומר, בתוך גבולות אדמותיהם של כפרים רבים יש קרקעות שבעליהם אינם תושבי כפרים אלו. למצב זה סיבות רבות: כגון, מעבר משפחות מכפר לכפר, ענייני ירושה, מישכון קרקעות (לפרעון חובות), חוקי בעלות קרקע עותמנים, שיטות הסדר ורישום בעלות קרקע על ידי האדמיניסטרציה הבריטית ועוד. כתוצאה מכך, התברר, במהלך מחקר זה, שאין זהות בין היקף השטח שממנו נותקו תושבי כפרים על ידי "הקו הירוק", לפי טענותיהם, לבין גודל השטח שאבד לכפר כפי שהוא בא לידי ביטוי במפות. קביעה מדויקת של ממדי השטחים שאבדו לכל אחד מכפרי "רצועת הספר" מחייב בדיקה מפורטת של בעלות כל חלקה, מאדמות הכפר, בספרי האחוזה. זוהי מלאכה רבת היקף המחייבת העסקת צוות מומחים שנהירים להם סבכי המשטר הקרקעי ודיני הקרקעות שעודם נהוגים בכפר הערבי. בדברים המובאים להלן התבססתי בעיקר על מקומו של "הקו הירוק" ביחס לגבולות הכפרים כפי שהם מסומנים במפות בקנה מידה גדול (חלקן מפות קאדאסטריות) מתקופת השלטון הבריטי. רק במקרים בודדים בהם קיים פער גדול בין טענות תושבי כפר, לגבי שטח הקרקעות שניטלו מהם על ידי כינון "הקו הירוק", לבין המסתבר מבדיקת המפות הנ"ל נחקר הדבר, בעיקר על סמך מסמכים שבידי המוכתרים שבכפרים אלו ובידי רשויות ישראליות העוסקות בנושא זה. יש להתייחס לנתונים המובאים להלן על היקף אובדן אדמות (ובמיוחד אדמות חקלאיות) של הכפרים שבתחומיהן עובר "הקו הירוק" כאל אומדנים שלפי מיטב ידיעתי הם משקפים בקירוב את המצב הממשי.

"הקו" באיזור הגלבוע

"הקו הירוק" פורש מהגבול הבינלאומי המזרחי של א"י (גבול המאנדאט הבריטי בצפון, כ-3 ק"מ מזרוע לשפך נחל בזק לירדן כ-5 ק"מ מזרוע מזרח לטילת צבי), בנקודה שגובהה 252- מטר. הקו פונה צפונה מערבה, וחוצה את ככר הירדן לכל רוחבו. בקרבת הכפרון קעון נמשך הקו כ-3 ק"מ באפיק נחל בזק (אחד הקטעים הקצרים המעטים שבו תואם קו גבול זה גורם בתבליט השטח שדרכו הוא עובר) ואחר כך מטפס ועולה במדרון המזרחי התלול של הגלבוע עד לפסגתו העליונה (523 מ'). בקטע זה עובר הקו באדמות העיירה טובאס, בעיקר באדמות "כפר הבת" שלה ברדלה. לטובאס ולבנותיה שטחי אדמה גדולים המשתרעים עד הירדן במזרח ועמק בית שאן בצפון. רוב האדמות האלו משמשות למרעה בלבד, רק חלק קטן (כ-5%) מאדמות טובאס, בהן מקצת אדמות חקלאיות, נמצא מעברו הישראלי של "הקו הירוק". על פסגת הגלבוע פונה הקו צפונה חוצה את אדמות הכפר מוע'יר (כשליש מאדמותיו החקלאיות בצד הישראלי) ואחר כך את אדמות הכפרים ג'לבון ופקועה (שרוב אדמותיהם בהם רוב הקרקע החקלאית בעברו הישראלי של הקו), בקטע זה נמשך הקו בהקבלה למתלול המזרחי של הגלבוע, במרחק 1-2 ק"מ ממערב לו. מצפון לכפר פקועה פונה הקו מערבה, נמשך כמעט בהקבלה למתלול הצפוני של הגלבוע ויורד לפינתו הדרומית של עמק יזרעאל (איזור ג'נין), לגובה 85 מ'. בקטע זה עובר הקו תחילה באדמות הכפר ערבונה (כ-10% מאדמותיו החקלאיות בצד הישראלי), אח"כ חוצה את אדמות הכפר ג'למה (כמחצית אדמותיו החקלאיות בצד הישראלי) ואת אדמות הכפר מוקיבילה. בניגוד לכל הכפרים שנזכרו, עד כה, הנמצאים בעברו המזרחי של "הקו הירוק" (בגדה המערבית) הכפר מוקיבילה יושב בתחומי ישראל. חלק קטן מאדמתו החקלאית (כ-6%) מעברו המזרחי של הקו.

"הקו הירוק" באיזור הכרמל

ממול למוקיבילה פונה הקו צפון מערבה, לאורך שוליו הדרומיים של עמק יזרעאל, כמעט בהקבלה להרי אום אל פחם (הכרמל הדרומי) ולכביש ג'נין מגידו שבעברו המזרחי של הקו. כאן עובר הקו באדמות הכפרים אל-ימון (חלק קטן מאדמותיו, אך מהטובות ביותר, בצד הישראלי), תיעיניך (כ-85% מאדמותיו החקלאיות בצד הישראלי) וזבובה (כ-75% מאדמותיו החקלאיות בצד הישראלי). כ-500 מ' מצפון לזבובה פונה הקו תפנית חדה דרום מערבה, עולה על הרי אום אל פחם (הכרמל הדרומי), לגובה כ-450 מ', וחוצה אותם לכל רוחבם כשהוא נמשך כמעט בהקבלה לנחל עירון (ודי ערה) ולכביש מגידו-חדרה (הנמצא בעברו הישראלי של הקו) עד לכניסתו למישור החוף. בקטע זה חוצה הקו תחילה את אדמות הכפר רומנה (כ-70% מאדמותיו החקלאיות בצד הישראלי,

אולם כרבע מאדמות אלו נמצא בפועל או מעובד על ידי תושבי "כפר הבת" סלים היושב (בישראל), אחר כך באדמות העיירה אום אל פחס (שבתחומי ישראל) שחלק קטן מאדמותיה (כ-5%) בעיקר אדמות טרשיות המשמשות למרעה, נמצא בעברו המזרחי של הקו. מכאן עובר הקו באדמות הכפר ענין (כ-25% מאדמותיו החקלאיות בצד הישראלי) ואח"כ באדמות הכפר ברטעה. זה האחרון חצוי על ידי "הקו הירוק" וחצויות גם אדמותיו (כ-45% מהאדמות החקלאיות וכ-40% מהתושבים בצד הישראלי), אולם לרבים מתושבי עברו המזרחי ("הגדה המערבית") של הכפר אדמות חקלאיות מעברו המערבי של "הקו הירוק" ולתושבי מחציתו המערבית (ישראל) קרקעות חקלאיות בעברו המזרחי. מאחר שהשלטונות לא הרשו חילופי קרקעות, ולו רק לצרכי עיבוד, נותקו, בפועל, תושבי כפר זה ממרבית אדמותיהם החקלאיות. לפי טענות התושבים מקיף ניתוק זה כשני-שלישים מאדמות הכפר.

"הקו הירוק" בגבול השרון

סמוך לכפר ברטעה פונה הקו דרומה ונמשך בכיוון זה עד עמק אילון כשהוא עובר, לסירוגין, בגבעות ההר, שבשוליו המערביים של הר שומרון, ובשוליו המזרחיים של מישור החוף, יורד ועולה מגבהים של כ-50 מ' ועד כ-300 מ'. מכאן ולדרום מצויה בעברו המזרחי של "הקו הירוק" שורה של כפרים הממוקמים על גבעות ההר סמוך לקצה המזרחי של כשרוב אדמותיהם החקלאיות (או לפחות חלק גדול מהן) מצוי במישור החוף או בשוליו המערביים של ההר. מיקום בלתי מרכזי זה של הכפר ביחס לשטחיו החקלאיים וריחוק מאדמות העידית שברשותו נבע מתנאי הבריאות (מאלריה) והבטחון הגרועים ששררו במישור החוף עד לשנות ה-20 של המאה הנוכחית שבעטים נאלצו התושבים לקבוע את מגוריהם בשטח ההרי שממזרח למישור. מדרום לברטעה נכנס "הקו הירוק" לאדמות הכפר קפין (כ-50% מאדמותיו החקלאיות בצד הישראלי, אך חלק מאלו בידי "כפר הבת" מיסר היושב בישראל) ואח"כ נמשך סמוך לגבול המערבי של אדמות הכפרים נזלת עיסה, בקה א-שרקיה ואילך, רק שטחים קטנים מאדמות כפרים אלו נמצאים ממערב לקו. הוא הדין לגבי שני הכפרים שמעברו הישראלי של הקו, בגזרה זו, בקה אל ע'רביה וג'ת ששטחים קטנים מאדמותיהם מצויים בעברו המזרחי של הקו. בחצותו אדמות הכפר הבא, זיתה, גרם הקו לניתוקו מרוב אדמותיו החקלאיות (כ-60%). מכאן עובר הקו לאדמות הכפר דיר אל ע'וסון (ע'וצון), כפר שנותק ממחצית קרקעותיו החקלאיות. אך לכפר זה כמה כפרי בת (ביר א-סיכה, ימה, איבתן, מרג'ה) ממערב לקו (בישראל) שתושביהם מחזיקים בחלק מאדמות אלו ומעבדים אותן. לכמה מתושבי כפרי בת אלו קרקעות חקלאיות מעברו המזרחי של הקו. הכפר הבא לאורך "הקו הירוק" הוא שוויכה שרק חלק קטן מאדמותיו החקלאיות (כ-15%) בצד הישראלי של הקו. בקרבת שוויכה פונה הקו פניה חדה מערבה, יורד מגבעות ההר אל המישור

ולאורך כ-7 ק"מ נמשך בשולי המישור, זאת כדי להקיף ולהשאיר בעברו המזרחי (ב"גדה המערבית") את העיר טולכרם ואת עיבורה. אולם האדמות החקלאיות של טולכרם ברובן הגדול (כ-90%) נותרו בצדו המערבי של הקו. בתקופת השלטון הבריטי התפרנסו למעלה ממחצית תושבי טולכרם (כ-8500 נפש ב-1947) משטחיה החקלאיים.

מדרום לטולכרם חוצה הקו את אדמות הכפרים אירתח ופרעון, כמחצית מאדמותיו החקלאיות של הראשון וכשליש של השני הן ממערב לקו. מדרום מערב לפרעון פונה הקו דרום מזרחה, חוזר לתוך גבעות ההר, ונמשך סמוך לגבולות המזרחיים של אדמות העיירה טייבה (שבשטח ישראל) כשרק חלק קטן מאדמותיה החקלאיות (כ-3%) נשאר מעברו המזרחי של הקו. לאחר מכן עובר הקו באדמות כפר סור וכפר ג'ימל, כמחצית הקרקעות החקלאיות של הראשון וכ-30% של השני ממערב לקו. לכפר הבא, ג'יוס, ניתק "הקו הירוק" כרבע מאדמותיו החקלאיות הנמצאות ממערב לקו. הישוב הבא ליד הקו הוא העיירה קלקיליה שכדי להשאירה ממזרח לגבול (ב"גדה המערבית") פונה הקו, מצפון לה, מערבה ויורד שוב לתוך מישור החוף לאורך כ-5 ק"מ. בקרבת הכפר חבלה, שמדרום לה, הוא חוזר דרום מזרחה לתוך שולי ההר. כ-60% מאדמותיה החקלאיות של קלקיליה, חלק גדול מזה פרדסים, נותרו ממערב לקו. רובם הגדול של תושבי עיירה זו (שאוכלוסיתה מנתה כ-6000 נפש ב-1947) התפרנסו מהאדמות שממערב לקו. בקטע שבין טולכרם לבין קלקיליה קרוב "הקו הירוק" ביותר לחוף הים התיכון (16 - 14.5 ק"מ), דהיינו, זה החלק הצר ביותר של ישראל.

מדרום לקלקיליה חוצה הקו את אדמות הכפר חבלה (כ-35% מאדמותיו החקלאיות מצידו המערבי של הקו וכפר תולת (כ-7%). אחר כך עובר הקו באדמות שני כפרים הנמצאים מעברו הישראלי, כפר ברא וכפר קאסם. כל אחד משני כפרים אלו שטחים קטנים ממזרח לקו (פחות מ-5% מאדמותיהם החקלאיות). לאחר מכן עובר הקו סמוך לגבול המערבי של אדמות שני כפרים שנותקו רק מחלק קטן מאדמותיהם: דיר בלוט (10%) ולובן (2%). שמונה הכפרים הבאים הופרדו מחלק גדול מאדמותיהם החקלאיות הנמצאות ממערב לקו: רנתיס (כ-60%), שוקבה (כ-20%), קיביה (65%), בודרוס (כ-70%), נייעילין (כ-20%) מידיה (כ-85%), ספה (צפא) (כ-15%) ובית סירא (כ-40%). מבודרוס דרומה ואחר כך מזרחה עד לכפר קטנה (על גבול פרוזדור ירושלים) התפלג "הקו הירוק", בתקופה 1949-67, לשני קוים (כמעט מקבילים), קו ירדני - במזרח, וקו ישראלי - במערב, וביניהם שטח הפקר, ברוחב מכ-500 מטר ועד כ-3 ק"מ, שהיה סגור בפני תושבי שני הצדדים. רק במקומות מעטים הותרה כניסה ועיבוד שטחים קטנים בתחום שטח ההפקר.

13/..

לא היו כל ישובים בשטח ההפקר. מאז 1967 נחשב המזרחי שבין שני הקוים הנ"ל ל"קו הירוק", דהיינו, לגבול "הגדה המערבית", מבחינה מינהלית. משום כך האמור כאן לגבי "הקו הירוק" בקטע שבין בודרוס לקטנה חל על הקו המזרחי שבשתי זרועותיו, באיזור זה.

"הקו הירוק" בפרוזדור ירושלים ובהר יהודה

מדרום לכפר בית סירא נכנס הקו לעמק אילון ופונה פניה חדה מערבה ואחר כך דרומה, מקיף את מנזר לטרון ופונה מזרחה לעבר ירושלים. בקטע זה חוצה הקו את אדמותיהם של כפרים שחרבו במלחמת ששת הימים (בית נובה, עימוס ולטרון) ואינם קיימים כיום. למעלה ממחצית קרקעותיהם החקלאיות של שני הראשונים וכשליש מאדמות השלישי נמצאים ממערב לקו. גם רובם הגדול של אדמות לטרון (כ-80%) - המנזר והכפר בצידו המערבי של הקו. ממזרח לטרון נכנס "הקו הירוק" לתוך הרי יהודה, נמשך בכיוון זה עד לליבה של ירושלים, עולה מגובה כ-200 מ' ועד לכ-800 מ', כשהוא עולה ויורד חליפות על פני הפסגות, המדרונות והעמקים הצרים (כמעט ללא התחשבות בגורמי התבליט) שבנופו בעל הביתור העמוק והטרשי של איזור זה. אחוז השטח הראוי לניצול חקלאי, במרחב זה, הוא קטן מורכב בעיקר ממדרגות (טרסות) מטליות קרקע על המדרונות ובתחתית העמקים, דהיינו שטחים חקלאיים קטנים, מפוצלים מאד ומפוזרים. ממזרח לטרון עובר הקו באדמות הכפרים בית ליקיה (כ-20% מאדמותיו בצידו הישראלי של הקו), קטנה (כ-60%), בית סוריק (כ-30%) ובית איכסה (כ-20%). מהלכו והשלכותיו של "הקו הירוק" בתחומי העיר ירושלים לא נבחנו במסגרת מחקר זה.

מדרום לירושלים פונה "הקו הירוק" דרום מערבה ונמשך כ-6 ק"מ לאורך עמק נחל שורק, מעברו הדרומי של העמק בהקבלה למסילת הברזל (ירושלים-לוד) הנמצאת בתחומי ישראל. הקו עובר באדמות הכפרים בתיר וחוטן שרק חלק קטן מאדמותיהם החקלאיות מצוי ממערב לקו. לאחר מכן חוצה הקו את אדמות הכפר ודי פוכין (ששוקם בראשית שנות ה-70) שכ-60% מאדמותיו ממערב לקו, הכפר ג'בע (כ-12% ממערב לקו), הכפר סוריק (צוריק) (כ-25% ממערב לקו). באדמות סוריק יורד "הקו הירוק" מהרי יהודה (מגובה כ-700 מ') לגבעות השפלה (גובה כ-400 מ'), אחר כך עובר באדמות הכפר בית אולה (כ-7% ממערב לקו), פונה דרומה באדמות הכפר אידנה (שכמחצית אדמותיו מצדו המערבי של הקו) וממשיך באדמות הכפר הגדול דורה לו כפרי בת רבים, כולם ממזרח לקו (ב"גדה המערבית"). כ-40% מאדמות דורה ובהן שטחי מרעה נרחבים וכ-25% מהאדמות הראויות לעיבוד נותרו ממערב לקו. כ-2 ק"מ מצפון מערב ללהב פונה "הקו הירוק" בקשת גדולה מזרחה וחוצה את השלוחות הדרומיות של הר חברון לכל רוחבן. זהו איזור צחיח שבעת כינון "הקו הירוק" היה בעל אוכלוסיה דלילה, חלק גדול ממנה נוודים ונוודים למחצה. אחוז השטח המעובד 14/..

קטן ומפוזר במטליות על המדרונות ובעמקים. העיבוד ברובו אכסטנסיבי ומניב יבולים דלים. חלק גדול ממרחב זה משמש בעיקר למרעה. בפנותו מזרחה עובר הגבול באדמות הכפרים זהריה (כ-20% מאדמותיו בצידו הישראלי של הקו), סמוע (כ-35%) ויטה (כ-25%). אדמות שלושה הכפרים האלו שמעברו הישראלי של "הקו הירוק" הן בעיקר שטחי מרעה דל. באדמות הכפר יטה פונה הקו צפון מזרחה לתוך מדבר יהודה, חוצה שטחי חזקה של שלושה שבטים בידואים: ג'חלין, קעבינה וראשיידה, ומגיע לחוף ים המלח כ-4 ק"מ מצפון לעין-גדי. מדבר יהודה הוא שטח מרעה עונתי (בעיקר בחורף ובאביב) דל המבוחר ביתור צפוף על ידי מערכת עמקי נחלים עמוקים וקניונים. הגבולות בין שטחי החזקה של השבטים הבידואים צמודים באיזור זה לגורמים בולטים בתבליט (אפיקי נחלים), לא כן הקו הירוק החוצה מרחב זה ללא התחשבות לא במבנהו ולא בגבולות השבטים.

יצירת "רצועת הספר"

פרט לקטעים קצרים, הנזכרים לעיל, אין "הקו הירוק" צמוד לא לגורמים פיזיים ולא לתחומי אדמות הכפרים ושבטי הנוודים. בהתוויתו לא ניתנה הדעת על רוב הגורמים הגיאוגרפיים, הפיזיים והאנושיים, ברצועה דרכה הוא עובר. "הקו הירוק" חוצה את אדמותיהם של 57 ישובים ערביים הנמצאים בעברו המזרחי (ב"גדה המערבית") ושל 8 כפרים ערביים שבעברו המערבי (בישראל). מספרים אלו אינם כוללים אדמות ישובים שחרבו במלחמת 1948-49 ואינם קיימים מאז.

נוסף לעצם לידתו כגבול המפריד בין שטחי מרותן של שתי מדינות יצר "הקו הירוק", כאמור, משני עבריו, רצועות ספר, דהיינו, שטחים שבהם הייתה ויש לכינונו השפעה בולטת על האדם, ישוביו, פעילותו והתנהגותו וגם על הנוף. קשה להגדיר בבירור את תחומיה של "רצועת הספר" הנילוית לגבול מדיני. השפעות הגבול על השטחים שבשכנותו תלויות בתכונות הפיזיות של המרחב בו הוא עובר ובאופיה של האוכלוסיה היושבת במרחב זה. גם למרחק מקו הגבול עצמו, מרחק גיאומטרי ומרחק נגישות, השלכות על מידת וצורת השפעתו של גבול. רוחבה של "רצועת הספר" הוא, על כן, תוצאה של שילוב גורמים שונים בהם נוטל חלק חשוב גם אופי תיפקודיו של הגבול. למעשה הייתה לכינונו של "הקו הירוק" השפעה, ישירה ועקיפה, על "הגדה המערבית" כולה, אלא שהשפעה זו הייתה חריפה בעיקר על הישובים שהקו חצה את אדמותיהם ו/או שרבים מתושביהם נותקו ממקורות מחיתם וכן מהישובים המרכזיים (ערים ועיירות) ששימשו אותם. ממצאי מחקר זה מצביעים בבירור על כך שפגיעתו של "הקו הירוק" היתה חמורה לגבי ישובים (כולם ערביים) שממזרח לו, בדרך כלל ברצועה ברוחב של עד 5 ק"מ בקירוב, בעיקר בישובי "השורה הראשונה", דהיינו, שבינם לבין "הקו הירוק" אין כל ישוב אחר. כבר בישובי "השורה השנייה" (שבינם לבין "הקו הירוק" קיים 15/..

ישוב אחר) ניתן להבחין בהקהיה מסוימת של חריפות השפעת הגבול אלא אם הם קרובים מאוד לגבול (פחות מ-2 ק"מ) ו/או הגבול נטל מהם קרקעות חיוניות לפרנסת רבים מהתושבים. כאמור, פרט למקרים בודדים נמצאים כל הישובים, ממזרח ל"קו הירוק", שנפגעו בצורה בולטת על ידי גבול זה בתחום רצועה ברוחב כ-5 ק"מ, רובם אינם מרוחקים ממנו יותר מ-3 ק"מ. גם במקרים בהם הנזקות ישובים בתחום רצועה זו הייתה, יחסית, מועטה, הסבה להם קרבתם לקו תכונות ותהליכים האופייניים לרצועת ספר זו.

ראוי להדגיש שבגלל התמורות בתכונות השטחים דרכם עובר "הקו הירוק" ובאוכלוסייתם והליקויים באחידותם ומהימנותם של מקורות המידע אי אפשר היה לקבוע קריטריונים ברורים, בוודאי לא כמותיים, להגדרת תחומי השטח שעליו חל מחקר זה, הוא השטח שכינתי אותו בשם "רצועת הספר". להתרשמות ישירה, תוך כדי עבודת שדה (ביקורים חוזרים בכפרים ובערים שברצועה זו), שבה ניתן היה לאבחן תופעות וסימנים מיוחדים לישובי ספר, וכן לתפיסתם (Perception) והרגשותיהם של התושבים לגבי היותם (או אי-היותם) יושבי איזור ספר היה משקל רב בתיחום "רצועת הספר" לצורכי מחקר זה. בקביעת תחומיה של רצועה זו נבחנו גם התמורות שנבעו מהשינוי שחל, מאז יוני 1967, באופיו ובתיפקודו של "הקו הירוק".

טבלה מס. 1: ישובי רצועת הספר (ממזרח ל"יקו הירוק")

קרקות חקלאיות בסוף תקופת המאנדאט (בדונם) (מעובדות או ראיות לעיבוד)	תושבים				הישוב
	1978 (אומדן)	1967 (מפקד)	1961 (מפקד)	1944 (מפקד)	א. איזור הגלבו
(נכלל בטובס)	420	271	367	-	ברדלה
6,724	1250	1000	1143	870	רבא
6,204	550	455	390	220	אל מוע'יר
2,608	560	465	438	220	ג'לקמוס
6,785	1700	1437	1191	850	דיר אבו דעיף
19,372	1100	914	826	610	ג'לבון
19,593	1380	1135	1099	880	פקועה
3,885	330	270	298	210	ערבונה
5,083	600	494	493	270	דיר ע'זלה
6,483	750	628	539	320	ערנה
4,878	1000	780	784	460	ג'למה
					ב. איזור הכרמל הדרומי
29,213	360	264	246	100	תעניך
6,518	1750	1435	1262	850	כפר דן
17,885	5200	4384	4173	2520	אל ימון
3,754	3300	2688	2566	1860	סילת אל חרתיה
13,263	780	633	683	560	זבובא
12,610	1380	1118	1241	880	רומנה
3,588	1100	914	752	590	ענין
2,420	1800	1413	1174	1000	ברטעה
2,158	560	426	225	190	זבדה
14,274	3000	2480	2457	1540	קפין

קרקעות חקלאיות בסוף תקופת
המאנדאט (בדונם)
(מעובדות או ראויות לעיבוד)

תושבים

הישוב

	1978 (אומדן)	1967 (מפקד)	1961 (מפקד)	1944 (מפקד)	ג. מערב שומרון
3,057	800	658	627	380	נזלת עיסא
1,446	1500	1205	952	480	בקה א-שרקיה
694	220	172	128	60	א-נזלה אל-ווסטה
1,211	350	280	294	20	א-נזלה אל ערביה ונזלת אבו נר
5,935	1400	1061	1814	1780	זיתא
6,624	4600	3808	4087	2,650	עתיל
25,619	4400	3660	3376	2860	דיר אל ע'וסון (עוצ'ון)
5,953	3000	2332	3099	2370	שוויכה
4,680	1600	1342	1586	740	דנבה
23,026	20000	15275	20690	8090	טולכרם
2,531	1300	912	1216	1060	אירתח
6,893	1460	1189	1093	710	פרעון
3,056	300	236	269	160	א-רס
6,153	950	765	1041	690	כפר ג'מל
3,522	700	562	656	460	כפר סור (צור)
1,511	200	162	178	120	פלמה
3,711	1500	1219	1184	830	ג'יוס
22,276	16000	8922	11401	5850	קלקיליה
6,556	1500	1063	996	580	חבלה
7,958	1600	1268	1213	1290	כפר תולת
4,059	1300	1058	1087	720	דיר בלוט
2,535	620	493	602	340	א-לובן
8,183	1140	897	1539	1280	רנתיס
6,565	1150	885	1241	840	שוקבה
4,820	1200	926	1635	1250	קיביה
3,067	600	381	776	510	בודרוס
9,003	1600	1227	2055	1420	נעלין
2,892	600	461	752	440	דיר קדיס
3,388	760	604	835	650	חרבתה
2,992	260	201	280	320	מדיה
2,256	660	527	365	210	בלעין

קרקעות חקלאיות בסוף תקופת
המאנדאט (בדונם)
(מעובדות או ראויות לעיבוד)

תושבים

הישוב

	1978 (אומדן)	1967 (מפקד)	1961 (מפקד)	1944 (מפקד)	ד. פרוזדור ירושלים
5,610	1500	1206	1364	790	ספא (צפא)
2,152	850	680	764	540	בית סירא
3,184	1100	921	942	600	חירבת אל מוסבח
8,426	2200	1780	1727	1040	בית ליקיה
4,549	1500	1261	1255	820	בית אענן
3,464	2000	1594	1897	1150	קטנה
1,588	850	688	701	420	אל קוביבה
1,052	140	114	129	70	בית איג'יזא
2,390	820	658	954	480	בית סוריק
4,060	800	633	1177	1410	בית איכסא
2,611	1550	1259	1444	520	בידו
932	120	66	168	200	נבי סמויל (צמויל)
4,160	1750	1445	1321	1050	בתיר
2,008	1440	1149	1073	770	חוסן
1,093	500	-	-	280	ודי פוכין
					ה. הרי חברון
5,790	1350	1109	1015	620	נחלין
1,994	300	221	415	210	אל ג'בעה
13,218	3700	2998	2827	2190	סוריק (צוריק)
15,162	4600	3713	3568	2190	אידנה
נכלל בדורה	350	267	-	-	סומיה
נכלל בדורה	850	709	-	-	דיר סמת (צמת)
נכלל בדורה	1800	1468	1368	-	בית עוא
נכלל בדורה	450	370	-	-	א-סיכה
נכלל בדורה	650	514	-	-	אל מג'יד
נכלל בדורה	700	551	-	-	דיר אל-עסל
נכלל בדורה	500	389	-	-	בית א-רוש

קרקעות חקלאיות בסוף תקופת
המאנדאט (בדונם)
(מעובדות או ראויות לעיבוד)

תושבים

הישוב

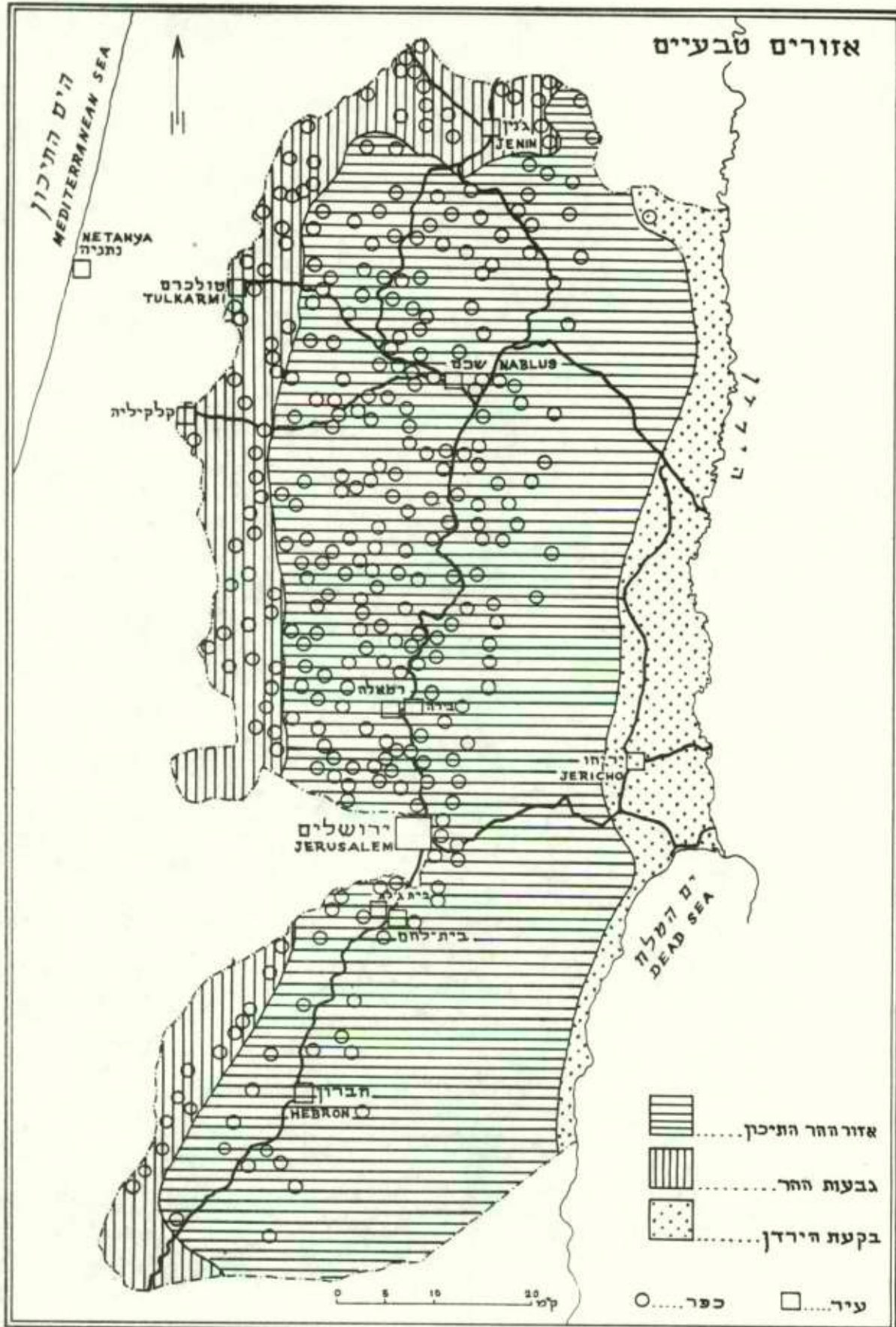
	1978	1967	1961	1944	פרוזדור ירושלים (המשך)
	(אומדן)	(מפקד)	(מפקד)	(מפקד)	
נכלל בדורה	240	174	-	-	בית מירסים
נכלל בדורה	750	629	-	140	אל בורג'
נכלל בדורה	100	75	-	-	אל בירה
40,428	4700	3784	3130	2520	סמוע

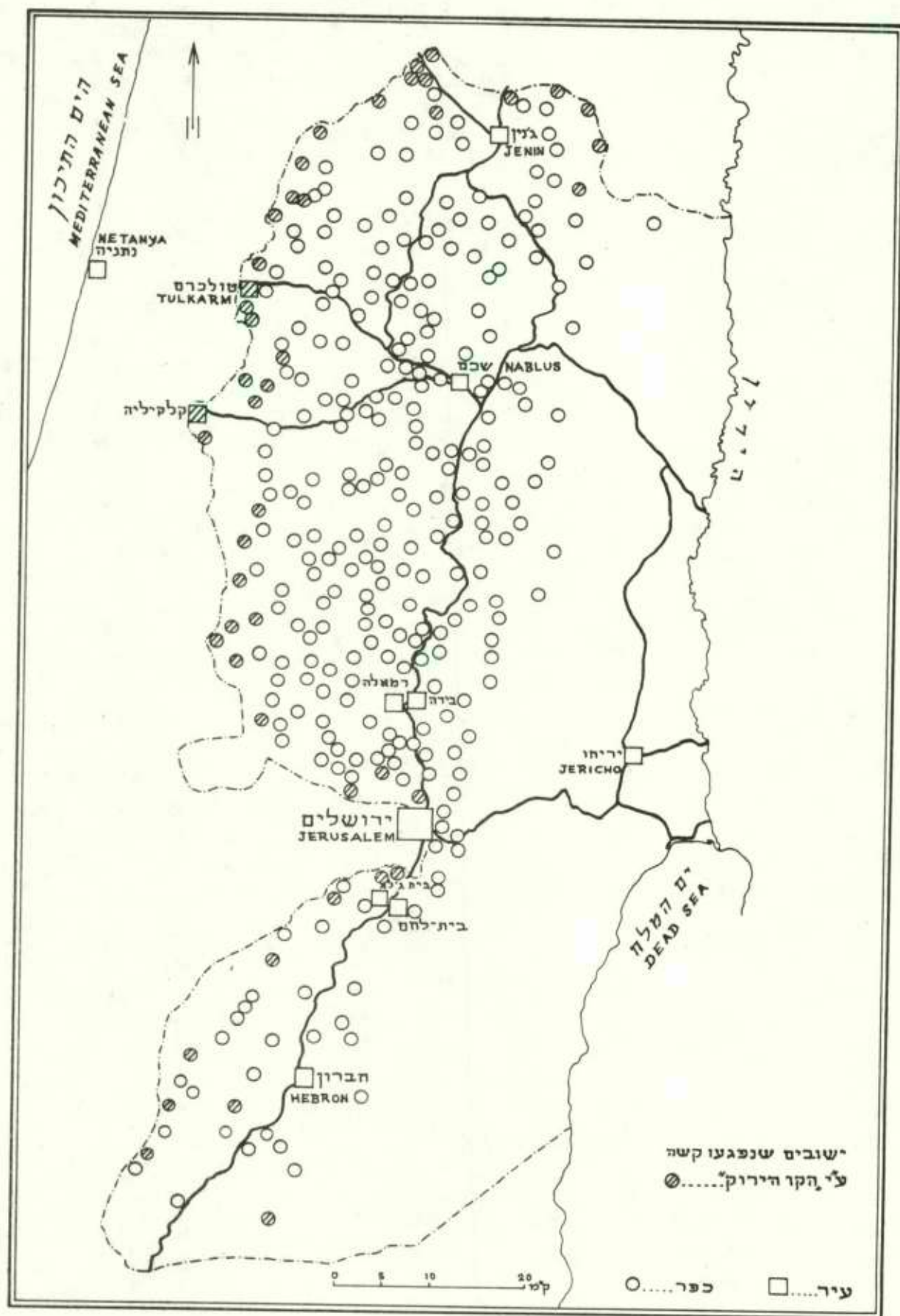
הערה: התמעטות אוכלוסיתו של ישוב (בעיקר בתקופה 1961-67) היא תוצאה של הגירה ו/או בריחת תושבים.

בהר חברון קמו אחרי 1948 מספר כפרים חדשים קטנים ב"רצועת הספר" שהם "כפרי בת" של כפרים גדולים בפנים ההר.

שטחי הקרקע החקלאית של הכפרים לקוחים מתוך Village Statistics - Government of Palestine 1945

אזורים טבעיים

4. "רצועת הספר" בתקופת השלטון הבריטי והירדני

בתקופה שקדמה ללידת "הקו הירוק" היו ישובי "רצועת הספר", שממזרח לקו זה, פרט לישובי "פרוזדור ירושלים", חלק מהמרחב של מישור החוף והעמק (עמק יזרעאל ושלוחותיו) מבחינת כלכלה, תחבורה ושירותים. השתייכות מרחבית זו התפתחה מראשית שנות ה-20 ואילך, דהיינו, מראשית שנות השלטון הבריטי. קודם לכן היו מישור החוף והעמק שוממים על שום היותם נגועים במאלאריה ובחוסר בטחון. סילוק המפגעים הפיזיים והבריאותיים (ניקוז ויבוש הביצות) והבטחוניים, איכלוס וצמיחה כלכלית מהירים ופיתוח מערכת שירותים הפנתה את תושבי שוליו המערביים והצפוניים של איזור ההר התיכון (יהודה ושומרון) לעבר מישור החוף והעמק. ההתפתחות המהירה של הפרדסנות (הערבית והיהודית) וענפי חקלאות אחרים, הגידול המהיר של האוכלוסיה העירונית והקמת מרכזים עירוניים חדשים במישור החוף יצרו ביקוש רב לידיים עובדות, מה שמשך רבים מתושבי העיירות והכפרים ב"רצועת הספר" הנ"ל למצוא מחייתם במישור. לרבים מישובי "רצועת הספר" הנידונה קרקעות במישור החוף ובעמק ואלו הפכו, לאחר סילוק המפגעים הנ"ל לחלק הפורה, המנוצל והריווחי שבאדמותיהם, בעיקר לאחר שעברו בהדרגה, בשנות ה-20 וה-30 מחקלאות אוטרקית לחקלאות מסחרית.

מבחינת תכונותיהם הטבעיות מהווים השטחים שבשוליו המערביים והצפוניים של ההר התיכון איזור מעבר בין מישור החוף והעמק לבין ההר. הכפרים שברצועה זו יושבים ברובם הגדול בגובה 100-300 מטר מעל פני הים ומשום כך הם דומים באקלים, צמחייתם וגידוליהם למישור אם כי מבחינת אופי התבליט והמסלע הם שייכים לתחום ההר. בגלל אופי המסלע דלה רצועה זו של שולי ההר בקרקעות הראויות לעיבוד ורבות מהקרקעות שמהן מוציאים הכפרים את מחייתן הן מטליות של אדמות רדודות המפוזרות בתוך שטחים גדולים של טרשים חשופים ובתחתית עמקים צרים. הדלות במשאבי קרקע ומים של ישובי רצועה זו, שהפכה לרצועת הספר של "הקו הירוק", הם שדחפו את תושביהם (משנות ה-20 ואילך) לעבר האפשרויות למקורות מחיה חדשים שנפתחו לפנייהם במישור ובעמק.⁽¹⁾

⁽¹⁾ התפתחות אופיינית לצמיחה הכלכלית המהירה במישור החוף היא זו של ענף ההדרים שלגביו יש בידינו נתונים סטטיסטיים. בשנת 1920 הקיף שטח ההדרים, במישור, כ-20 אלף דונם והועסקו בו כשש אלפים עובדים קבועים. ב-1947 הגיע היקף שטח ההדרים ל-300 אלף דונם ומספר המועסקים הקבועים בו ל-50 אלף איש (מהם כ-40 אלף ערבים) ועוד רבות עובדים עונתיים (Gurevitch D. -). (Statistical Handbook of Palestine 1947, pp. 183-185).

התפתחות התלות במישור

זאת ועוד, מסוף שנות ה-20 חלה עליה מתמדת בריבוי הטבעי של אוכלוסי רצועת הספר הנ"ל בגלל סילוק המפגעים הבריאותיים וההסתייעות בשירותי הבריאות המתקדמים שהיו חלק ממערכת השירותים שקמה במישור החוף ובעמק. ריבוי טבעי זה, שהלך וגדל, החל משתקף במספר גדל של מפרנסים שנאלצו לחפש מקורות קיום מחוץ לכפריהם מאחר שמשאבי הקרקע הדלים שפירנסו בדוחק את אוכלוסיית הכפרים בממדיה הקודמים לא יכלו לכלכל תוספת אוכלוסיה זו (ראה טבלה 2 "קרקע מעובדת לנפש"). אולם לא רק הריבוי הטבעי הגדל והולך גרם להגברת תלותם של ישובי רצועת הספר במישור וזיקתם אליו אלא גם העובדה שאוכלוסיית ישובים אלו התנפחה על ידי קליטת מהגרים ערבים שבאו מערים וכפרים בפנים ההר ומארצות שכנות. גם מהגרים אלו נמשכו לעבר מקורות התעסוקה שיצרה הצמיחה הכלכלית המהירה של מישור החוף והעמק אלא שמסיבות שונות (לאומיות-דתיות, ביטחון, יוקר דיור ועוד) העדיפו רבים מהם להשתקע בישובים הערביים שבשולי ההר.

ההשתלבות של ישובי רצועת הספר הנ"ל במערך הישובי, הכלכלי והתחבורתי של מישור החוף והעמק נתחזקה עוד יותר בתקופת מלחמת העולם השנייה בגלל ריבוי מחנות הצבא, שהקימו הבריטים, שבהם הועסקו רבים מאוכלוסי ישובים אלו, תחילה בהקמת המחנות ואחר כך באחזקתם ובשירותים בתוכם ומסביבם (ראה מפה מס. 1). צרכיהם של מחנות הצבא בתוצרת חקלאית, בעיקר ירקות, תרמו להחשת תהליך המעבר לחקלאות מסחרית לגבי אלו מהכפריים, ברצועת הספר הנ"ל, שהתפרנסו מעבודת אדמה. על ידי כך נעשו גם אלו תלויים למחייתם בשיווק תוצרתם למישור החוף.

אין בידינו מידע מדויק על היקף העסקתם של תושבי "רצועת הספר" הנ"ל, בשנות ה-40, במישור החוף ובעמק וגם לא על חלקה של הכנסתם מעבודה שכירה, ממחנות שירותים ומשיווק תוצרת חקלאית, לאיזורים אלו, מכלל הכנסתם. באיסוף מידע בענין זה היה עלינו להסתמך על עדויות של מי שנראו לנו כמהימנים בנכבדי כל כפר ועיירה, עדויות שנבדקו והושוו במידת האפשר. יש לזכור שעדויות אלו נאספו ברובן 30 שנה ויותר לאחר שנותקו ישובי "רצועת הספר", ב-1948, מהמישור והן פרי זכרונות, שבוודאי התעוותו, והן משקפות רק רושם כללי ששרר בכפרים לגבי היקף התלות בתעסוקה מחוץ לכפר, בסוף תקופת השלטון הבריטי, לכלכלת תושביו. מסתבר שניתן לקבל מידע יותר מלא ומהימן, ברוב הכפרים, על מספר המשפחות שמקורות פרנסתן נפגעו קשה /..

על ידי אירועי 1948 וכינון "הקו הירוק" כגבול סגור, דהיינו, ניתוקן המוחלט מהמישור. ברי שרובן הגדול של משפחות אלו נפגעו בשל אובדן מקורות תעסוקה, קבועה או עונתית, ורק מיעוטן בשל אובדן קרקעות ו/או שווקים, אם גם בכמה כפרים (במיוחד אלו הקרובים מאד ל"קו הירוק") נגרם הנזק העיקרי לכלכלת הכפר על ידי אובדן קרקעות חקלאיות. נראה לי שהנתונים המופיעים בטבלה מס. 2 לגבי מספר המשפחות שמקורות קיומן נפגעו קשה על ידי כינון "הקו הירוק" אמינים יותר מאלו המציגים את אחוז הגברים שהועסקו במישור החוף ובעמק. עם כל ההסתייגויות והפקפוקים לגבי מידת המהימנות של הנתונים המופיעים בטבלה מס' 2 אין מקום להטיל ספק במשתמע מתוכה והוא: ישובי "רצועת הספר" היו תלויים תלות רבה, מבחינה כלכלית, במישור, הוא הדין לגבי שורה של שירותים חיוניים ובתוכם תחבורה.

לעומת זאת הייתה רק לישובים מעטים, ברצועת הספר הנ"ל, בשנות ה-40, תלות משקית ובשירותים, בישובים שממזרח להם, בפנים ההר, וגם זו הייתה, בדרך כלל, מצומצמת וקטנה בהרבה מהתלות של אותם ישובים עצמם במישור החוף. במשך שנות ה-30 ועוד יותר בשנות ה-40 נתרופפה זיקת רובם הגדול של ישובי רצועת הספר הנ"ל לערים ולכפרים שממזרח להם בפנים ההר. זאת על שום היתרונות הגדולים שבזיקה וקשרים למישור שהיה שרוי בתהליכי פיתוח מהירים לעומת פנים ההר שזכה רק לקידום מועט ואיטי מבחינה כלכלית ובשירותים. גידול אוכלוסיית הישובים בפנים ההר, בגלל ריבוי טבעי, שהלך וגדל, יצר גם כאן דוחק במשאבי קרקע ומים ובמקורות קיום. כתוצאה מכך לא זו בלבד שישובים אלו לא יכלו להוות משענת כלכלית לישובי "רצועת הספר", הדלים מהם, אלא שגם מתוכם הלך וגדל מספר הצעירים שיצאו לחפש פרנסה מחוץ לכפרם כשרבים מהם פנו למישור.

גורם נוסף לזיקתם של ישובי "רצועת הספר" הנ"ל למישור נעוץ בעובדה שחלק מאלו האחרונים הם "כפרי אס" לישובים כפריים (כפרי בת) שקמו בשולי מישור החוף והעמק, כלומר, בשטחים שנכללו בתחומי ישראל עם לידתו של "הקו הירוק". כפרי בת אלו (המכונים "חירבה" בערבית) התפתחו, משנות העשרים ואילך, בקצב מהיר יותר מאשר חלק מ"כפרי האס" ויש שרבים מתושבי "כפר האס" עברו ל"כפרי הבת". כך, למשל, כפר קאסם שהוא "כפר בת" של מסחה (כ-6 ק"מ ממזרח לו) היה כבר בשנות ה-40 יותר גדול ומפותח מ"כפר האס" שלו. התקיים קשר חברתי, ובעיקר משפחתי, אמיץ בין "כפרי אס" ו"כפרי בת". בזכות שותפות וחברות לעבודה נוצרו גם קשרים חברתיים

24/..

ומשפחתיים בין תושבי "רצועת הספר" הנ"ל לבין בני ישובים ערביים במישור החוף שלא הייתה ביניהן כל קירבה לפני תחילת תהליך הפיתוח המהיר של איזור זה.

חלק מן העיירות והכפרים ב"רצועת הספר" שהיו מן הדלים והנחשלים שבישובי ההר בארץ בראשית תקופת השלטון הבריטי (שנות ה-20) נמנו עם המפותחים והמשגשגים שבהם בסופה של תקופה זו ותושביהם נהנו מרמת חיים גבוהה מהממוצע בכפר הערבי באותם הימים, זאת בגלל ההשתלבות הכלכלית במישור. ראה טבלה מס. 2.

הניתוק מהמישור

כינון "הקו הירוק" ניתק ניתוק מוחלט את ישובי "רצועת הספר", שממזרח לו, ממישור החוף ומהעמק ועל ידי כך נותקו ממקורות קיום ומשירותים חיוניים (בתוכם שירותי תחבורה מודרניים בכבישים ובמסילות הברזל), מה שחולל שיבושים קשים ומצוקה חמורה בתנאי חייהם של אוכלוסי ישובים אלו וגרם להתפתחות תהליכים שהיו עשויים להוביל לניוונם. למעשה יצר "הקו הירוק", לגבי ישובי "רצועת הספר", קטיעה מהמרחב שהתפתחו להיות חלק טבעי ממנו (הוא - מישור החוף והעמק), וכורח לנסות להצמד למרחב אחר, דהיינו, לאיזור פנים ההר, שבגלל תכונותיו הגיאוגרפיות ואופי משאביו והפעילות הכלכלית של תושביו לא יכול היה לשמש תחליף נאות למישור החוף. במשך תקופת קיומו של "הקו הירוק" כגבול מדיני סגור לחלוטין (67-1949) התפתחו אמנם יחסי גומלין בין ישובי "רצועת הספר" לבין ישובי פנים ההר, שממזרח להם, אך אלו היו רחוקים מלהגיע להיקף ולאינטנסיביות שהיו ליחסי ישובי "רצועת הספר" עם מישור החוף והעמק בסוף תקופת השלטון הבריטי. ישובי פנים ההר, בעיקר הערים, סיפקו אמנם לתושבי רצועת הספר את מרבית השירותים שקיבלו, עד ללידת "הקו הירוק", במישור, אך לא תעסוקה ומקורות קיום אחרים. כתוצאה מכך היו ישובי "רצועת הספר" שרויים במצוקה שהוקלה רק במעט על ידי סיוע חומרי, שהוענק על ידי גורמים שונים, ועל ידי מאמצים לעבוד ולהפיק יבולים, ולו גם דלים, מקרקע זיבורית שלא עובדה עד אז (בוודאי לא בשנות ה-30 וה-40) משום שאפשר היה אז להשיג עבודה יותר ריווחית במישור (ראה טבלה מס. 3).

המצוקה הכלכלית דחפה רבים להגר. יציאת גברים צעירים, שרבים מהם הלכו למדינות הנפט הערביות, הלכה וגברה מראשית שנות ה-50 והגיעה לשיאה באמצע שנות ה-60. בחלק מישובי רצועת הספר קטן מספר התושבים למרות ריבוי טבעי שנתי ממוצע בשיעור של 3%-2.5. המיפקד הירדני משנת 1961, בהשוואה למספרי מיפקד 1952, מצביע על כך בבירור. זאת מחזקים גם מספרי מיפקד צה"ל בסתו 1967 (אם כי בחלק מהכפרים קשה לקבוע כמה תושבים היגרו וכמה ברחו עם התקרבות הצבא הישראלי במלחמת ששת הימים) 25/..

ומאשרים ראשי הכפרים. על ממדי ההגירה מישובי רצועת הספר ומשמעותה ניתן ללמוד מהאנומליות הדמוגרפיות הבולטות שגררה אחריה, במרבית ישובים אלו נמצא במיפקד 1967 שמספר הנשים בקבוצת הגיל 15-44 גדול בהרבה (ראה טבלה מס. 4) ממספר הגברים. מבדיקה במיספר כפרים הסתבר שבגלל הכללת צעירים מתחת לגיל 18 בנתוני המיפקד לא שיקפו אלו נאמנה את הפער הגדול בין מספרי נשים וגברים, בעיקר בקבוצת הגיל 18-30, בעטיה של הגירת גברים צעירים. בחלק מכפרים אלו היה מספר הנשים, בגיל 18-30, גדול פי שניים ויותר ממספר הגברים. את ישובי רצועת הספר עזבו בעיקר גברים צעירים. הגירת נשים צעירות או אפילו משפחות שלימות פיגרה במידה רבה אחרי הגירת צעירים ואם גם הלך וגדל חלקה היחסי בכלל תנועת ההגירה הרי עד 1967 לא איזנה את העיוותים בהרכב הדמוגרפי של האוכלוסיה (ראה טבלה מס. 4). כספים ששלחו מהגרים אלו למשפחותיהם, בעיקר מאיזורי הנפט שלחוף המפרץ הפרסי, סייעו, בהיקף גדול והולך, להקלת המצוקה בישובי "רצועת הספר".

הסתגלות לניתוק מהמישור

סלילת כבישים משוכללים בין ירדן וסוריה לבין עירק, מזרח ערב הסעודית ונסיכויות המפרץ הפרסי, פתחו לפני חקלאי "הגדה המערבית" אפשרויות לשיווק תוצרת חקלאית למרכזי האוכלוסיה של מדינות הנפט שלחוף המפרץ הפרסי. כתוצאה מכך החלו, מסוף שנות ה-50, כמה מכפרי "רצועת הספר" לגדל על חלק מאדמות העידית שנותרו בידיהם ירקות ופירות שנועדו ליצוא לכווית, ערב הסעודית ועוד. כך, למשל, ניטעו פרדסים בשוליהם המערביים של הרי שומרון, בשטחים הרריים שעד אז נחשבו לבלתי מתאימים לגידול הדרים. תפוקתם של פרדסים אלו, שהיא ירודה באיכות ובכמות מזו של פרדסי מישור החוף, שווקה ברובה הגדול למדינות המפרץ הפרסי. חקלאות מסחרית זו שניזונה מההתפתחות המהירה של איזורי הנפט שלחוף המפרץ הפרסי תרמה גם היא להרפיית המצוקה בחלק מישובי "רצועת הספר"; אם כי מספר המועסקים בחקלאות זו היה קטן, היא לא השפיעה על מצבם של מרבית ישובי "רצועת הספר" ולא על תהליכי ההגירה אפילו לא בכפרים שבהם הפכה בשנות ה-60 לגורם חשוב בפרנסת חלק מהתושבים. מתוך בחינה של אופי וממדי ההגירה, ברובם הגדול של ישובי רצועת הספר, בשנים 67-1961, סביר להניח שאילמלא האירועים הצבאיים של יוני 1967, שחוללו מפנה יסודי באופיו ובתיפקודיו של "הקו הירוק" ועל ידי כך גם במצבם של ישובי "רצועת הספר", היו מרבית ישובים אלו ממשיכים להדלדל מאוכלוסיה פעילה מבחינה כלכלית, בעיקר מגברים צעירים, בגלל העדר מקורות קיום, מה שעשוי היה להוביל לניוונם ההדרגתי. 26/..

יש לציין שבתחום התחבורה והתקשורת, שירותי המסחר ועוד השתלבו ישובי "רצועת הספר" היטב במערכת השירותים שפותחה והופעלה בפנים ההר ("הגדה המערבית" - בשלטון ירדן), לאחר שנת 1948, הממוקדת על ערי קו "פרשת המים": ג'נין, שכם, רמאללה, מזרח ירושלים, בית לחם, חברון. אולם היקף ההזדקקות של ישובי "רצועת הספר" לשירותים במרכזים אלו הצטמק במידה ניכרת לעומת היקפו שעה שהיו צמודים למישור, זאת על שום ההאטה הרבה שחלה בפעילות הכלכלית של תושביהם ואובדן חלק גדול ממקורות הכנסותיהם.

השפעה מחמירה על גורמי המצוקה הנ"ל, ב"רצועת הספר", הייתה לאירועים האלימים שהתרחשו, מפעם לפעם, לאורך "הקו הירוק" (בתקופה 1949-67) וכן למקרים תדירים של מתיחות וכוננות צבאית. אלו הגבירו את הנטיות להגירה וגם הרתיעו תושבים רבים מהשקעת ממון ומאמצים בפיתוח משאבים ומקורות תעסוקה ופרנסה בקרבת "הקו הירוק". נוכחותם של כוחות צבא ירדניים ב"רצועת הספר" תרמה מעט מאד לחיזוקם הכלכלי של ישובי רצועה זו ולהרחבת ושיפור השירותים שניתנו להם. פרט לישובים מעטים בהם שיפרו השלטונות הירדניים את אספקת המים או סייעו לקניית והפעלת מתקנים לאספקת חשמל לא ניסו להתגבר על הבעיות הכלכליות ותהליכי הניוון שהביאה לידי "הקו הירוק". מאידך, סללו השלטונות הירדניים כבישי גישה כמעט לכל הישובים ב"רצועת הספר", כבישים שנועדו ברובם לשמש צרכים צבאיים אך הקלו על הקשרים עם המרכזים העירוניים בפנים ההר וסייעו לחיזוקם. נמצא שהגורמים והתופעות המעוררים במקרים רבים, לאורך גבולות המשמשים נושא לסכסוכים פעילים (ולמתיחות מדינית וצבאית), פעילות כלכלית מוגברת, בתחומים מסויימים, נעדרו כמעט לגמרי ב"רצועת הספר" הנידונה. בסיכום ניתן להגיד שבתקופה 1949-67 באו על "רצועת הספר" שממזרח ל"קו הירוק" התופעות והתהליכים השליליים האופייניים לשטחים שכנים לגבול נעול, השרוי במצב של עימות פעיל מבלי שיזכה אף למעט מההתפתחויות החיוביות המלוות, בדרך כלל, איזור גבול כזה.

טבלה מס. 2

קרקע מעובדת לנפש (בדונם) בכפרים טיפוסיים ב"רצועת הספר"

1978	1961	1944	הכפר
א. כפרים שאבדו להם קרקעות רבות			
	1		ב-1948
1.3	3.2	9.3	קפין
0.9	1.3	6.1	ענין
1.5	2.2	3.3	זיתא
0.6	1.1	2.4	אירתח
2.4	3.8	8.9	כפר ג'מל
2	4.5	11	חבלה
1.9	2.6	6.4	רנתיס
1.1	1.8	4	ביח סירא
0.9	1.3	3	קטנה
2.6	3.5	6	סוריף (צוריף)
ב. כפרים שלא איבדו קרקעות ב-1948			
8.5	12	20.3	ערנה
4	9.6	11.4	זיבדה
1.2	1.6	2.5	עתיל
1.3	1.8	3.2	זויה
3.9	5.1	10.6	רפת
3	4.2	7.5	א-לובן
4.2	5.7	9.3	נחלין

הערה: חלק גדול מהשטח המוגדר כמעובד הוא מטליות של קרקעות רדודות, עשירות באבנים, שעליהם מגדלים בעיקר זיתים וגידולי שדה (חיטה, שעורה, קטניות ועוד). חלק מהמטעים דלילים ויש בהם פחות מ-10 עצים לדונם.

בשנים 61-1944 התרחב השטח המעובד רק מעט. בגלל הגירת התושבים בשנות ה-50 וה-60 אין הצטמקות השטח המעובד לגולגולת תואם את הריבוי הטבעי. מאז 1967 חלה בחלק מכפרי "רצועת הספר" התרחבות בהיקף השטח המעובד ועליה בפריון השטח החקלאי ובאיכות התוצרת. לעומת זאת הצטמצם, בחלק מהכפרים השטח המעובד בגלל נטישת שטחים דלים ושוליים על שום

הערה (המשך):

חוסר כדאיות נוכח אפשרויות ההשתכרות מעבודה שכירה במשק הישראלי.

ראוי לציין כי לפי דו"ח ועדת ג'ונסון (1930)

(Government of Palestine - Report of a Committee on the Economic Conditions of Agriculturists in Palestine)

היה השטח המעובד הממוצע למשפחה כפרית ערבית 51 דונם. לפי דו"ח זה מנתה, אז, המשפחה הכפרית הממוצעת 6 נפשות, כלומר השטח המעובד לנפש היה 8.5 דונם. לדעת הוועדה הנ"ל הספיק שטח זה בקושי לקיומה של המשפחה הכפרית הממוצעת וזאת ברמת החיים הנמוכה שהיתה מקובלת אז. מאז חלו שיפורים בשיטות החקלאות המסורתית בכפרי "רצועת הספר" והתפוקה ליחידת שטח גדלה. גם הערך הריאלי של התפוקה עלה במידה רבה. אך לעומת זאת הצטמק מאד השטח המעובד לגולגולת, בגלל הריבוי הטבעי, באופן שגם כיום התפוקה לגולגולת, בממוצע, ירודה למדי.

טבלה מס. 3

פגיעות במקורות הקיום כתוצאה מכינון "הקו הירוק" בישובים טיפוסיים
ביצרנות הספרי

הישוב	% המשפחות שנפגעו מקורות קיומן	% הקרקעות החקלאיות שנותקו (אבדו)
אל מוע'יר	38	30
ג'לבון	65	70
ג'למה	60	45
אל-ימון	18	7
זבובה	76	75
רומנה	80	70
קפין	62	50
בקה א-שרקיה	46	5
זיתא	55	60
שוויכה	72	15
דנבא	40	-
טולכרם	42	90
אירתח	78	55
פרעון	40	35
כפר ג'מל	36	30
ג'יוס	32	25
קלקיליה	60	60
זויה	25	-
דיר בלוט	38	10
רנתיס	74	60
בזדרוס	68	70
קיביה	44	65
סוריף (צוריף)	20	25
אידנה	22	45

הערה: המספרים מבוססים על משאלי מדגם ועדויות. שטחי הקרקע נבדקו במפות לשם השוואה. בגלל הבדלים בין נתונים ממקורות שונים עוגלו כלפי מטה כל שטחי הקרקע שאבדו 30%.

הערה - (המשך): לכפרים יש לראות את המספרים הנתונים בטבלה זו כמיצגים בקירוב את ההפגעות של ישובי "רצועת הספר".

במושג "קרקעות חקלאיות" נכללו קרקעות ראויות לעיבוד (גם הדלות שבהן). לא נכללו שטחי מרעה.

בהר חברון נותקו כמה כפרים משטחי מרעה נרחבים שהיתה להם חשיבות בכלכלת הכפר על שום המשקל היחסי הרב שהיה בהם לגידול מקנה.

טבלה מס. 4

מספר הגברים לכל 100 נשים בגיל 15-44 בישובים טיפוסיים ב"רצועת הספר"

לפי מיפקד 1967

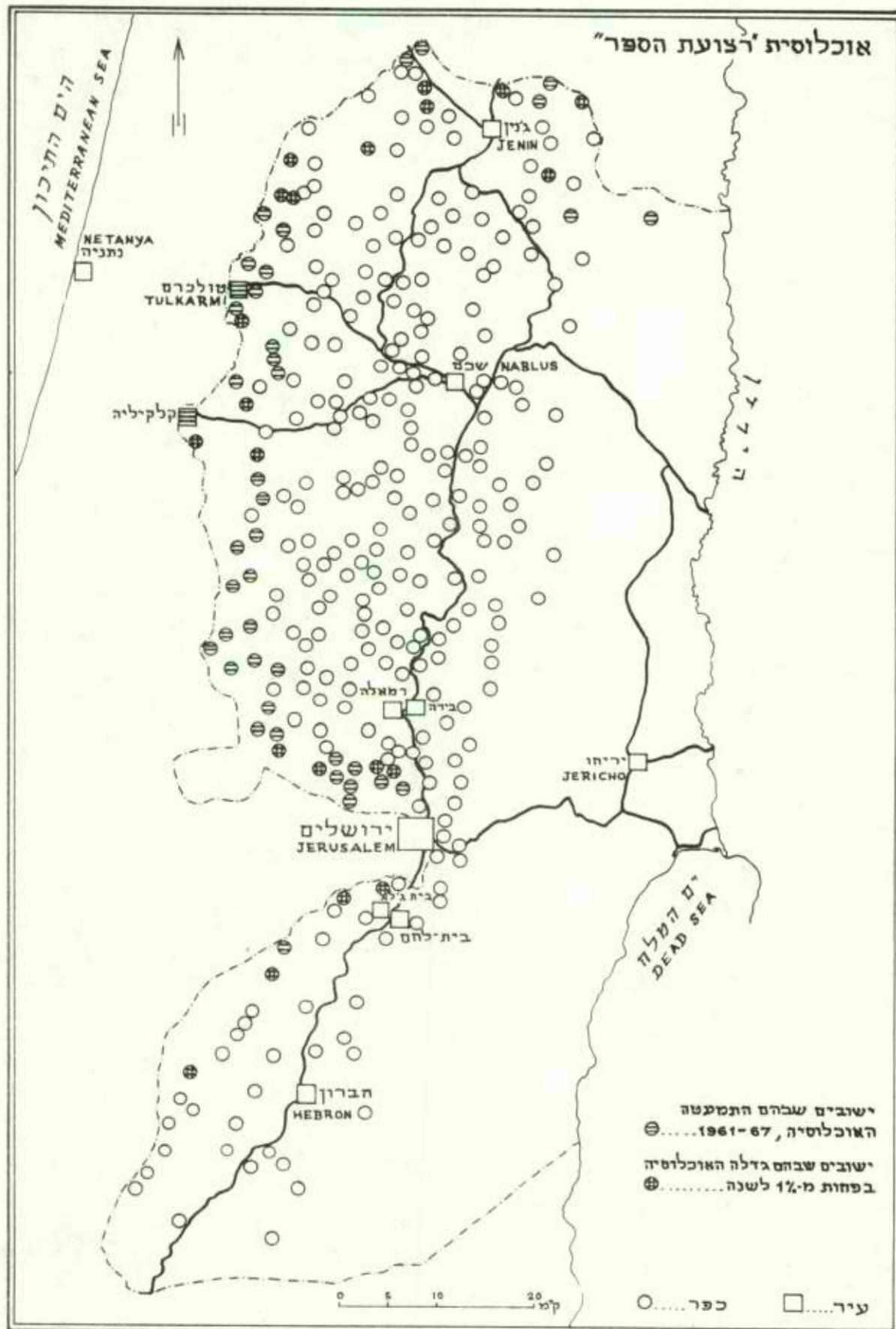
<u>גברים לכל 100 נשים</u>	<u>הישוב</u>
72	ג'למה
78	אל ימון
78	רומנה
52	קפון
74	בקה א-שרקיה
51	זיתא
49	עתיל
66	שוויכה
53	דנבא
77	טולכרם
63	כפר ג'מל
82	קלקיליה
53	זויה
68	א-לובן
57	רנתיס
54	שוקבה
69	קיביה
70	נעלין
61	חרבתא
48	ספא (צפא)
74	בית סירא
75	בית ליקיה
74	קטנה
76	בתיר
79	סוריף (צוריף)
82	אידנה

הערה (לטבלה מס. 4):

בממוצע היו ביישובי ה"גדה המערבית" (להוציא מחנות פליטים) לפי מיפקד 1967 קרוב ל-81 גברים לכל 100 נשים ואילו ביישובי "רצועת הספר" היו רק 67 גברים, בממוצע, לכל 100 נשים. לעומת זאת בקבוצת הגיל 0-14 היה מספר הזכרים גדול ממספר הנקבות (112 זכרים לכל 100 נקבות). בקבוצת הגיל 18-44 היה הפער בין מספר הנשים למספר הגברים גדול מהמספרים הנקובים לעיל. בגלל הצטמקות ההגירה מכפרי "רצועת הספר" מאז 1967 חל "שיפור" במאזן המספרי בין נשים לגברים, בעיקר בקבוצת הגיל 18-29. אם כי אין בידינו נתונים אמינים בנושא זה מסתבר מעדות מוכתרים, ברבים מכפרי "רצועת הספר", ש"עודף" הנשים הצעירות קטן בהרבה משהיה ב-1967.

(הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה - מיפקד האוכלוסיה תשכ"ז 1967 - הגדה המערבית של הירדן - מס. 1, ירושלים 1978).

אוכלוסית 'רצועת הספר'

5. תלות ישובי "רצועת הספר" במישור כיום

המאורעות הצבאיים והמדיניים שהתחוללו בקיץ 1967 (מלחמת ששת הימים וההתפתחויות המדיניות שבאו בעקבותיה) הביאו שינוי יסודי בתיפקודו של "הקו הירוק" שהפך מגבול הפרדה מוחלט (Boundary of total separation) לגבול בעל אופי מינהלי פנימי הפתוח לתנועה חופשית בין "הגדה המערבית" לבין ישראל. "הקו הירוק" ממשיך אמנם להיות קו מפריד בין שטחים השונים זה מזה מבחינת אופי השלטון, המינהל, השירותים ושורה של תהליכים כלכליים, חברתיים ומדיניים, אך ניטלה ממנו תכונתו כחיץ גיאוגרפי. לשינוי זה משמעות רבה במיוחד לגבי תושבי "רצועת הספר", שכן הוא פתח לפניהם אפשרויות נרחבות לחזור ולהשתלב בפעילות הכלכלית ובשירותים של מישור החוף והעמק, דהיינו, לשוב ולהיות חלק מהמרחב שאליו השתייכו, מבחינות רבות, לפני שנת 1948 ושממנו נותקו עם כינון "הקו הירוק". למעשה הושב על כנו המצב שבו ניתן משקל רב, ואולי מכריע, לתכונות הגיאוגרפיות, הפיזיות והאנושיות של המרחב בעיצוב אופיים של יחסי הגומלין שבין המישור לבין שטחי הגבעות ושולי ההר שבשכנותו, ביהודה ובשומרון. ואמנם תוך פרק זמן קצר חזרו ופנו ישובי "רצועת הספר" לעבר המישור והעמק ושוב יצרו את התלות במערכות הפעילות המשקית ובשירותים של אוכלוסית המישור, תלות שהיא, כיום, רחבה ועמוקה בהרבה מזו שהייתה קיימת לפני תחילת המאורעות (סוף 1947) שהובילו לכינון "הקו הירוק".

קיים, כיום, שוני בולט בהרכב מקורות הקיום והשירותים, במישור החוף ובעמק, שעליהם סמוכים תושבי "רצועת הספר" לעומת אלו שבהם היו קשורים בסוף תקופת השלטון הבריטי. לשוני זה שתי סיבות עיקריות: ראשית, הקרקעות החקלאיות שאבדו לישובי "רצועת הספר" עם כינון "הקו הירוק" לא שבו לידיהם בעקבות התמורה היסודית בתיפקודו של "הקו" (1967) באופן שלא יכלו לחזור ולהתפרנס ממשאב זה. שנית, הצמיחה הכלכלית הגדולה והמהירה של המישור וההתפתחות וההתרחבות הרבה של העיור (אורבניזציה) בתחומיו, תהליכים הנמשכים גם כיום, יצרו אפשרויות תעסוקה ושווק תוצרת בממדים הרבה יותר גדולים מאשר לפני הניתוק (1948).

לפי דיווחי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה היו ב-1979 תושבי "הגדה" המועסקים בישראל 30% (ב-1978 28%) מכלל המועסקים תושבי "הגדה". אחוז המועסקים בישראל מבין תושבי "רצועת הספר" גבוה הרבה יותר ומגיע (לפי מדגמים ב-22 כפרים) ל-41%. באף אחד מהכפרים ב"רצועת הספר" שנבדקו על ידינו לא היה אחוז זה קטן מ-34 ובכמה כפרים עלה על 50%. לעומת זאת לא עלה אחוז המועסקים בישראל (מכלל המועסקים) באף אחד מהכפרים בפנים ההר על 24%, בחלק מכפרים אלו היה קטן מ-20%.

34/..

לפי המקור הנ"ל 62% מתושבי "הגדה המערבית" העובדים בישראל הם "ראשי משק בית", 67.5% מתושבי "הגדה" המועסקים בישראל הם נשואים. מכאן שיותר מ-2/3 מתושבי "הגדה" המוצאים את מחייתם בישראל הם מפרנסים עיקריים של משפחותיהם. במידגמים העדפנו מפרנסים משום שאלו מייצגים בצורה בולטת את מידת התלות של האוכלוסיה במקורות קיום בישראל (ראה טבלה מס. 5).

המשיכה למצוא תעסוקה במישור, גם לגבי אלו מתושבי "רצועת הספר" שהם בעלי משקים חקלאיים או מקור פרנסה אחר בכפרם, הרבה יותר חזקה מאז 1967 משהייתה אפילו בתקופות השיא של ביקוש לידיים עובדות באיזור החוף ובעמק לפני 1948. זאת בגלל הפער הגדול ברמת השכר וברמת החיים בין ישראל לבין "הגדה המערבית", פער שאמנם הלך וקטן מאז אמצע שנות ה-70 אך שעודו מעניק עדיפות בולטת להימשכות להשתכרות בישראל. במקרים רבים ההכנסה מעבודה שכירה בתחומי ישראל גבוהה בהרבה מערך התוצרת שניתן להפיק, במאמץ רב, מהמשק החקלאי המסורתי, כלומר, מהקרקעות הדלות והמפוצלות העומדות לרשות הפלח ברוב ישובי "רצועת הספר". בחלק מהכפרים חדלו לעבד, מסוף שנות ה-60 או ראשית שנות ה-70, שטחים שוליים (מבחינת איכות הקרקע) או מטליות קטנות של קרקע, המפוזרות על פני מדרונות טרשיים, המניבים יבולים דלים של גידולי שדה. זאת על שום חוסר כדאיות מול אפשרויות ההשתכרות מעבודה במישור. הקרקעות שחדלו לעבדן הקיפו לא רק שטחים של אדמה זיבורית או סלעית שבעיבודם הוחל, בדלית ברירה, לאחר כינון "הקו הירוק", בשל כורח צורכי הקיום, אלא גם שטחים דלים שעובדו במשך דורות או שהוכנסו לתחום "האדמות המעובדות" בתקופת השלטון הבריטי עם גידול אוכלוסיית הכפרים.

בעלי משקים חקלאיים היוצאים לעבודה שכירה

אופי המשק המסורתי בכפרי "הגדה המערבית" מאפשר לרבים מתושבי "רצועת הספר" להרפות ממיקוד עיקר מאמצי ההתפרנסות על משקם ולהפנות את אונם לעבודה שכירה במישור. המשק החקלאי המסורתי, ברוב הכפרים ב"רצועת הספר", העוסק בעיקר במטעי עצי זית ובגידול דגנים (חיטה, שעורה) וירקות, ממשיך להתנהל על ידי בני משפחת בעליו, שאינם יוצאים לעבודה שכירה: זקנים, נשים וילדים. בעל השדה ו/או המטע שהפך להיות עובד שכיר, מטפל בו רק בימי שבת וחג ומיספר ימי עבודה בעיתות של צורך במאמץ מיוחד (חריש וזריעה - בתחילת החורף, קציר או מסיק בקיץ או בסתו), מה שמחייב את העדרותו באותם ימים ממקום עבודתו במישור. בדרך זו מתנהלים, כיום,

אלפי משקים חקלאיים מסורתיים בכפרים שב"רצועת הספר" (וכן בכפרי "הגדה המערבית" כולה). מצב אחזקתו ורמת תנובתו של המשק החקלאי המופעל בצורה זו ירוד, בדרך כלל, לעומת הזמנים בהם הקדיש לו בעליו את עיקר זמנו ואונו, אך לעומת זאת מנוצלים בו, במידה הרבה יותר גדולה מאשר בעבר, כוחות העבודה של בני המשפחה. סכום ההכנסה הריאלי של המשפחה המורכב עתה מתפוקת המשק אליו מתווספת משכורתו של המפרנס מעבודה שכירה, גבוה בהרבה משהיה אי פעם בעבר.

לפי דיווחי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 30% מתושבי יהודה ושומרון המועסקים בישראל, שהם ראשי משק בית, הם בעלי משק חקלאי פעיל. 41% מתושבי יהודה ושומרון המועסקים בישראל, שלפני תחילת עבודתם בישראל היתה להם תעסוקה, התפרנסו מחקלאות ("המועסקים מיהודה ושומרון העובדים בישראל" - רבעון סטטיסטי לשטחים המוחזקים, כרך ח' 2/1, 1978). ב"רצועת הספר" אחוז ראשי משק בית העובדים בישראל שהם בעלי משק חקלאי פעיל גדול הרבה יותר מאשר הממוצע ליהודה ושומרון ומגיע במספר כפרים ליותר מ-50%. עם זאת יש להדגיש שרוב בעלי משק חקלאי פעיל ב"רצועת הספר" העובדים בישראל אינם יכולים, כיום, להתפרנס (אפילו בדוחק) ממישקם.

תופעה אחרת שבה נבדלים ישובי "רצועת הספר" מאלו של פנים "הגדה" היא יציאת נשים לעבודה שכירה בישראל. בחלק מישובי "רצועת הספר", בעיקר בשוליו המערביים של הר שומרון, יוצאות נשים (על פי רוב צעירות) לעבודה שכירה בחקלאות, בתעשייה ובשירותים בישראל. בכך הולכים ודומים ישובי "רצועת הספר" לכפרים הערביים הישראליים. ברובם הגדול של הכפרים בפנים "הגדה המערבית", שנבדקו על ידינו, אין בכלל יציאת נשים לעבודה שכירה בישראל ובאותם הכפרים שבהם מצאנו תופעה זו ממדיה זעירים. בבדיקת מידגם שערכנו ב-6 מקומות עבודה גדולים (מיפעלי תעשייה, בית אריזה, בית חולים וחוות חקלאיות) בשרון ובאיזור אשקלון, בהם מועסקות סה"כ 141 נשים מה"גדה" באו כולן, ללא יוצא מן הכלל, מ"רצועת הספר". ראוי להדגיש שבנושא זה איזור ירושלים יוצא דופן. כאן יוצאות לעבודה בירושלים גם נשים מכפרי וערי פנים ההר אלא שלא עלה בידינו לחקור את מהות תעסוקתן אם היא שייכת למשק הישראלי או למשק הפנימי של "הגדה המערבית".

פניית תושבי "רצועת הספר" לעבר תעסוקה ומקורות קיום אחרים ולשירותים במישור הייתה תחילה מועטה וגדלה בקצב איטי, אולם לאחר מכן גברה ולבשה ממדים נרחבים עד שכבר בראשית שנות ה-70 הגיעה, כאמור, לתלות רבה. כיום לא זו בלבד שרובם 36/..

הגדול של תושבי "רצועת הספר", תלויים למחייתם במישור, עיקר פרנסתם באה להם מתעסוקה ביישובי המישור או ממילוי צרכי אוכלוסיית המישור (שיווק תוצרת, מלאכה, שירותים וכיו"ב), אלא שבהשפעת המגעים ההדוקים שנתפתחו בין תושבי "רצועת הספר" לבין יישובי המישור חלו תמורות בולטות באורח החיים ובעיקר בהרגלי הצריכה של הראשונים מה שיצר תלות בשירותים במישור ובאספקת מיצרכים ממנו, תלות בתחומים בהם לא הייתה קיימת בכלל בתקופת השלטון הבריטי.

התרופפות הקשרים עם פנים ההר

בהקבלה להתפתחויות הנזכרות ולהשתלבות הכלכלית במרחב של המישור נתרופפו הקשרים בין יישובי "רצועת הספר" לבין המרכזים בפנים ההר, המרכזים ששימשו אותם בתקופה 1948-67. הצטמקה מאד ההזדקקות למערכת התחבורה הפנימית של ה"גדה המערבית", הממוקדת על המרכזים העירוניים שבה. גם ביישובי פנים ההר התפתחה משיכה לתעסוקה במישור, אולם פרט לכפרים מעטים מידת התלות במקורות קיום במישור קטנה בהרבה מזו של יישובי "רצועת הספר". הזדקקות יישובי פנים ההר לשירותים במישור מועטה ובמקרים רבים היא רק מקרית. בניגוד ליישובי "רצועת הספר" הם ממשיכים להיות סמוכים על מערכת השירותים הממוקדת על המרכזים העירוניים שבלב ההר. יוצאים מכלל דברים אלו יישובים בפנים ההר, ממזרח ל"קו הירוק", בסביבות ירושלים ובשכנות לפרוזדור ירושלים שבהם התפתחה, מאז 1967, וקיימת כיום תלות רבה, מבחינה כלכלית ובקבלת שורה של שירותים ביישובים שבשטח ישראל (בעיקר בירושלים אך גם במישור). מידת התרופפות הקשרים בין יישובי "רצועת הספר" לבין פנים ההר משתקפת בצורה בולטת מתוך טבלה מס. 6 המציגה את מספר הביקורים בחודש, בממוצע, בעיר ערבית קרובה (ג'נין, שכם, טולכרם) של מידגמים מתוך אוכלוסיית 14 כפרים סמוך לפני התמורה באופיו של "הקו הירוק" (בקיץ 1967) וכיום. ההפרדה בין תושבים המועסקים בישראל לבין אלו המוצאים את פרנסתם מתוך "רצועת הספר" או בפנים ההר נועדה להצביע על המשקל הרב של הזדקקות למקורות פרנסה ושירותים במישור במפנה שחל במגעים עם המרכזים העירוניים בפנים ההר. יש לזכור שהמועסקים בישראל או המוצאים את מחייתם בה מהווים את רובם הגדול של היוצאים תדירות מתחומי "רצועת הספר" ושל הנוהגים לבקר במרכזים עירוניים. המידגם הקיף רק גברים עובדים משום שבמציאות השוורת בכפר הערבי "יציאות" מהכפר לביקור באחת מערי פנים ההר לגבי זקנים, נשים וילדים הן מעטות מאד. בכפרים בתוך רדיוס של 10 ק"מ משכם מצאנו נשים (בגיל העמידה והזיקנה) וגברים זקנים, ללא מגבלה פיזית, שלא הגיעו לשכם או לכל עיר אחרת אף פעם אחת תוך השנים האחרונות (לפחות תוך שנתיים מעת עריכת הסקר).

טבלה מס. 5

אחוז הגברים בגיל 18-55 בכפרים טיפוסיים ב"רצועת הספר" שציקר פרנסתם

מישראל (1979)

(המספרים מעוגלים לספרה השלימה הקרובה).

52	21. ספא (צפא)	54	1. ברדלה
66	22. בית סירא	40	2. פקועה
52	23. בית ליקיה	42	3. ערבונה
64	24. קטנה	34	4. ימון
42	25. ג'בעה	51	5. סילת אל חרתיה
38	26. סוריף (צוריף)	51	6. רומנה
35	27. אידנה	46	7. ענין
43	28. בית עוא	55	8. קפין
34	29. בית מירסים	58	9. בקה א-שרקיה
45	30. בורג'	39	10. זיתא
		42	11. עתיל
		39	12. דיר אל עיוסון (עוציון)
		41	13. שוויכה
		62	14. אירתח
		52	15. כפר ג'מל
		48	16. סניריה
		40	17. זויה
		53	18. רנתיס
		60	19. בודרוס
		46	20. נעלין

הערה: בדיווחי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (רבעון סטטיסטי לשטחים המוחזקים כרך ט' 2/1979, ע' 105-148 נמנים בני 14-17 עם כוח העובדה אם כי רק 16.2% מבני קבוצת גיל זו עובדים בפועל (24.5% מהגברים, 6.8% מהנשים). אולם מחקרנו ב"רצועת הספר" מורה על כך שחלקם של בני קבוצת גיל זו היוצאים לישראל קטן בהרבה מהממוצע הנ"ל, דהיינו, המועסקים בקבוצת גיל זו עובדים ברובם הגדול בתוך ישוב מגוריהם. למותר להדגיש שמחוץ למקרים בודדים אין בני קבוצת גיל זו שייכים למעמד המפרנסים. משום כך לא נכללה קבוצת גיל זו במידגמים שנערכו על ידינו. אנו בדקנו את קבוצת הגיל 18-55 המורכבת ברובה ממפרנסים.

הערה לטבלה מס. 5 (המשך): אחוז בני 55 ומעלה בקרב היוצאים לעבודה בישראל מישובי "רצועת הספר" קטן, גם המועסקים שבבני קבוצת גיל זו עובדים ברובם הגדול בתוך או בקרבת ישוב מגוריהם. עם זאת ראוי להדגיש שחלק מהנשאלים במישאלי המידגם שערכנו לא ידעו בבירור מהו גילם, בעיקר נתקלנו בתופעה זו בין הקרובים לגבול העליון של המידגם (גיל 55).

כעובדים, תושבי "הגדה" שעיקר פרנסתם בישראל נרשמו במידגמים נשאלים שהצהירו כי יותר ממחצית הכנסתם הכוללת באה להם מעבודתם בישראל (גם אם אינם מועסקים בישראל כל השנה) או ממכירת תוצרת לישראל או ממלאכה ושירותים עבור ישראלים (המבוצעים ביישובי מגוריהם). יש לזכור שבנוסף ליוצאים לעבודה בישראל מצויים ביישובי "רצועת הספר" רבים שעיקר פרנסתם באה להם מהמשק הישראלי אם כי מקום עיסוקם הוא ביישובי מגוריהם. ביישובי פנים ההר מספרם היחסי של אלו, מכלל המועסקים, קטן בהרבה מזה שביישובי "רצועת הספר".

טבלה מס. 6

תדירות ביקורים במרכז עירוני ב"גדה המערבית"
של גברים בגיל 30-50 תושבי כפרים טיפוסיים ב"רצועת הספר"

III	II	I	הכפר
0.2	0.5	1.6	1. ברדלה
1.2	1.8	2.8	2. ערנה
0.6	1.2	1.7	3. אל ימון
0.6	1.0	1.4	4. סילת אל חרתיה
0.4	0.8	1.6	5. רומנה
0.4	0.6	1.8	6. קפין
0.3	0.7	2.2	7. בקה א- שרקיה
0.6	1.0	2.2	8. זיתת
0.5	1.4	2.6	9. דיר אל ע'וסון (עוצ'ון)
0.5	0.8	1.8	10. א-רס
0.3	0.6	1.5	11. כפר ג'מל
0.3	0.7	1.4	12. סנירית
0.2	0.4	1.6	13. מסחה
0.1	0.6	1.4	14. בודרוס
0.2	0.6	1.5	15. בית סירה
0.5	0.8	1.2	16. אידנה

I מספר הביקורים, הממוצע, בחודש בעיר (הערבית) הקרובה בסוף תקופת השלטון הירדני (1966/67).

II מספר הביקורים, הממוצע, בחודש באותה עיר קרובה ב"גדה המערבית" בחודשים האחרונים (1979-80).

III מספר הביקורים, בממוצע, בחודש, באותה עיר קרובה ב"גדה המערבית" של בני קבוצת הגיל הנ"ל המועסקים בקביעות בישראל.

הערה (לטבלה מס. 6):

תדירות הביקורים במרכז עירוני ב"גדה המערבית" של אוכלוסיית הכפרים הנ"ל אופיינית לזו של רוב הכפרים ב"רצועת הספר". באיזור ירושלים גדלה תדירות הביקורים של תושבי "רצועת הספר" בירושלים, אך לא עלה בידינו לאסוף נתונים מהימנים על תדירות הביקורים בירושלים המערבית (לעומת ירושלים המזרחית, בעבר ובהווה).

משאל המידגם הקיף כ-100 גברים בכל כפר. כדי שגם הצעירים שבנשאלים היו כבר בגיל העבודה בסוף תקופת השלטון הירדני (1967) נבחרה לצורך משאל זה קבוצת הגיל 30-50. לא נכללו במידגם זה כפרים בשכנות קרובה לעיר או שהדרך המחברת אותם עם המישור עוברת בעיר ב"גדה המערבית".

ריבוי טבעי והגירה

מאז 1968 חל גידול מהיר באוכלוסיית ישובי "רצועת הספר". מיפנה זה במאזן הדימוגרפי, לאחר שבעשרים השנים שלפני כן חל ריבוי מועט או שבשנים מסויימות הייתה אפילו ירידה מסויימת במספר התושבים, הוא תולדה של שלושה גורמים:

א. גידול בריבוי הטבעי.

ב. ירידה תלולה ביציאת תושבים (הגירה שלילית).

ג. כניסת תושבים חדשים (הגירה חיובית).

הגידול בריבוי הטבעי הוא תוצאה של הצטמקות שיעור התמותה ועליה בשיעור הילודה. שיפור שירותי הבריאות בישובי "רצועת הספר" בגלל האפשרות שנפתחה לפני תושביהם להשתמש בשירותי הבריאות בישראל, שאיכותם ויעילותם טובים מאלו של שירותי הבריאות ב"גדה המערבית" בתקופת השלטון הירדני, וכן העליה הבולטת ברמת חייהם של תושבי "רצועת הספר" הם האחראים לירידה בשיעורי התמותה. העליה בשיעורי הילודה נובעת בעיקר מהצטמצמות ההגירה של גברים צעירים לארצות חוץ (הפער בין מספר הנשים למספר הגברים בקבוצת הגיל 15-29 קטן, כיום, בהרבה משהיה ב-1967) וכנראה גם משיפור שירותי הבריאות.

ביציאת גברים צעירים לארצות חוץ (בעיקר למדינות המפרץ הפרסי), שהגיעה לממדיה הגדולים ביותר באמצע שנות ה-60, חלה מאז 1968, ירידה בולטת. עם גבור הביקוש לידיים עובדות, מ"רצועת הספר", במישור החוף ובעמק חדלה כמעט לגמרי, ברבים מהכפרים, הגירת גברים לארצות הנפט. לא זו בלבד אלא שלחלק מהכפרים חזרו תושבים מירדן (במסגרת איחוד משפחות) או מישובי פנים ההר. עדיין יוצאים מישובי "רצועת הספר" צעירים בעיקר אלו השואפים ללמוד במוסדות להשכלה גבוהה בארצות ערב או בארצות אחרות. יוצאים גם בני משפחה המצטרפים למפרנסם שהשתקע בחו"ל. מאז ראשית שנות ה-70, כל אימת שחלה האטה בפעילות הכלכלית בישראל, וכתוצאה מכך יורד הביקוש לעובדים מ"הגדה המערבית", מתחדשת הגירת גברים לארצות חוץ, אך זו עדיין רחוקה מלהגיע לממדי ההגירה באמצע שנות ה-60. עם זאת ראוי להדגיש שמחקרנו הראה בעליל שגם בגבור ההגירה מה"גדה המערבית" היא קטנה במידה ניכרת מישובי "רצועת הספר" מאשר הממוצע של כלל ה"גדה". לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה היה ל"גדה המערבית" מאזן הגירה שלילי, בשנת 1978, בשיעור של 1.9% בקירוב (שבעטיו גדלה האוכלוסייה באותה שנה ב-1.1% בשעה שהריבוי הטבעי היה בקירוב 3%) ואילו לפי מידע שנאסף, במסגרת מחקר זה, לא הגיעו ממדי ההגירה מהכפרים ב"רצועת הספר" אפילו לכדי 1%. מחקרנו העלה שבחלק מהכפרים לא הייתה בכלל הגירה, בשנים האחרונות, פרט ליציאת צעירים ללימודים בארצות חוץ. הגורמים העיקריים ליציאת תושבים מישובי "רצועת הספר", בתקופה 67-1948, היו מצוקה כלכלית וסכנות בטחוניות. אלו פגו סמוך לאחר השינוי בתיפקודיו של "הקו הירוק", ב-1967, ועמם נעלם הדחף לצאת לאיזור אחר. לעומת זאת מהווה הרווחה הכלכלית שבאה מאז 1967 גורם מרתק אפילו לגבי התושבים שנתכוונו להגר מטעמים שונים.

מראשית שנות ה-70 הולכים ומתרבים תושבי רצועת עזה (תושבי קבע ופליטים) ותושבי פנים
ההר העוברים להתגורר בישובי "רצועת הספר", בעיקר בערים ובכפרים הקרובים מאד ל"קו
הירוק". מהגרים אלו פרנסתם על תעסוקה בישראל בישובים או שטחים הסמוכים לישובי
"רצועת הספר" שבהם התישבו. מטעמי נוחיות או משום שאופי עבודתם מחייב זאת מעדיפים
מהגרים אלו לעבור להתגורר בשכירות ב"רצועת הספר", לעתים בתנאי דיור ירודים בהרבה
מאלו שבישובי מוצאם. זאת במקרים רבים משום שאינם יכולים או אינם רוצים לגור סמוך
למקום עבודתם בתוך תחומי ישראל. כך, למשל, מעריכים בעיריית קלקיליה שכ-2500
"מהגרים" כאלו מתגוררים בעיר זו בקביעות, מהם היושבים בה חמש שנים ויותר. מספר
דומה יושב בטולכרם. בכפר אירתח כ-150 "מהגרים" כאלו (12% מתושבי הכפר) ובכפר זיתה
כ-120 (7% מתושבי הכפר). ברוב ישובי "רצועת הספר" קשה לקבל מידע על "מהגרים"
מ"רצועת עזה" או מפנים ההר שבאו להתגורר בהם, מאז 1967, בגלל חשש שמסירת ידיעות
בנושא זה לישראלים עלולה להביא לנקיטת אמצעים, מצד הממשל הצבאי להרחקת ה"מהגרים".
בחלק מישובי "רצועת הספר", כגון, כפרי הגלבוע או הכרמל הדרומי אין מהגרים כנ"ל
או שמספרם מועט. לעומת זאת בולטת נוכחותם ברבים מישובי "רצועת הספר" שממזרח
לשרון ובמרחב ירושלים. תופעה זו של התווספות "מהגרים" לאוכלוסיית ישובים
ב"גדה המערבית" מוגבלת אך ורק ל"רצועת הספר" ולסביבות ירושלים והיא נעדרת לחלוטין
משאר חלקי ה"גדה". בכמה מישובי "השורה הראשונה" נאמר לנו שמספר המהגרים שהתיישבו
בשנים האחרונות גדול ממספר התושבים שעזבו ויצאו לארצות חוץ, כולל צעירים שיצאו
ללמוד. נמצא שבחלק מישובי "רצועת הספר" קיים מאזן הגירה חיובי שגרם לכך שהאוכלוסייה
התרבתה בשיעור הגדול מהריבוי הטבעי, תכונה דמוגרפית השונה מזו המאפיינת את ישובי
שאר חלקי "הגדה המערבית" ואת התהליכים הדמוגרפיים ששררו ב"רצועת הספר" בתקופה
1948-67. עם זאת יש בהתישבות מהגרים ב"רצועת הספר" משום חידוש תופעה שרווחה
באיזור זה בתקופת השלטון הבריטי.

מלאכה ותעשייה הנועדים למישור

ב"גדה המערבית" מצויים כיום מפעלי תעשייה (בעיקר תעשייה זעירה), בתי מלאכה רבים
ונותני שירותים שונים שעיקר הכנסתם מלקוחות בישראל, מהם שקמו או התפתחו וגדלו מאז
מאז נפתח ה"קו הירוק", דהיינו מאז 1967, בגלל הביקוש בישראל לתוצרתם או לשירותיהם.
לא היה לאל ידינו, במסגרת מחקר זה, לערוך סיקור של ייצור ושירותים ב"רצועת הספר"
הנועדים לתושבי מישור החוף והעמק. אך מתוך התרשמות בעת סיקור תכונות ישובי
"רצועת הספר" נראה לי שבחלק מישובי "רצועת הספר" קיים ריכוז של מלאכה יצרנית ושל
שירותים הנועדים לאוכלוסי ישראל, בעיקר ייצור ושירותים הקשורים לענף הבניה, שקמו
ברובם מאז 1967.

זאת ועוד, ברור שרובם הגדול של בתי המלאכה היצרניים ונותני השירותים ב"רצועת הספר" מועסקים בעיקר על ידי לקוחות ממישור החוף והעמק, מה שאין כן לגבי בתי מלאכה דומים בפנים ההר. ובעוד שוני, בתחום בתי המלאכה, הבחנו במהלך מחקר זה. בתי המלאכה ב"רצועת הספר", ברובם, רוכשים את חומרי הגלם הדרושים להם ואת ציודם בישראל בעוד שבתי מלאכה דומים בפנים ה"גדה המערבית" רוכשים את אלו, במידה רבה, במרכזים העירוניים שבלב "הגדה". מצבה המיוחד של ירושלים, בתחום זה, מחייב עריכת מחקר בפני עצמו על השפעות פתיחת "הקו הירוק" על יחסי הגומלין שבין חלקה היהודי של העיר לבין סביבתה הערבית.

התפשטות ידיעת עברית

על השתלבותה של "רצועת הספר" במישור מעיד גם האחוז הגבוה של מביני עברית, המסוגלים לנהל שיחה, קלה, בעברית, בעיקר בקרב אוכלוסיית הגברים בגיל העבודה. מידגמים בכפרים לאורך "רצועת הספר" מורים על כך שבין 20% (בכפרי הגלבע ובהר חברון) לבין 45% (בכפרים שממזרח לשרון) מבין הגברים בגיל העבודה מבינים עברית, לעומת כ-6% בכפרים בפנים ההר. בין היוצאים בקביעות לעבודה בישראל אחוז מביני העברית תושבי "רצועת הספר" (51%) מזה של תושבי פנים "הגדה" (28%). זאת, כנראה, משום שהראשונים מועסקים בישראל תקופה יותר ארוכה ומרבים להשתמש בשירותים ישראלים. הבדל זה בגודל היחסי של אוכלוסיית הגברים המסוגלים לנהל שיחה קלה בעברית עוד הרבה יותר גדול לגבי אלו שאינם מועסקים בישראל. הוא מגיע ל-9% בישובי "רצועת הספר" ורק ל-0.7% בכפרים בפנים ההר שנבדקו על ידינו לצורך השוואה. חלק גדול מהמבינים עברית ב"רצועת הספר", שאינם מועסקים בישראל, מקיימים מגעים תדירים עם ישראלים (בקבלת או מתן שירותים) או מבקרים לעתים קרובות במישור. כך, למשל, חלק גדול מבעלי החנויות והדוכנים בשווקי קלקיליה וטולכרם ועובדי בתי מלאכה בערים אלו יודעים עברית במידה מספקת כדי להחליף מלים עם לקוחות ישראלים. מספרם היחסי של אלו בשכס, ג'נין או רמאללה קטן במידה רבה.

תנועת נוסעים והרגלי צריכה

במהלך המחקר נתקלנו בשורה של תופעות ותהליכים, נוספים לנ"ל, המצביעים בבירור על כך שעוצמת הזיקה של תושבי "רצועת הספר" למישור גדולה בהרבה מזו של שאר חלקי "הגדה" ומתלותם וקשריהם עם פנים "הגדה". כך, למשל, היקף התחבורה הציבורית (אוטובוסים ומוניות) שמוצאה ממערב ל"קו הירוק" (ישראל), הפוקדת את כפרי "רצועת הספר", גדולה, כיום, מזו הבאה מתוך "הגדה המערבית". זאת, במידה רבה, משום שאת החלק הארי של הסעת הפועלים מ"רצועת הספר" לעבודתם בישראל מבצעים כלי תחבורה

ישראליים, אולם גם משום שמרביתם לנסוע לערי המישור לצורך שירותים שונים וגם לטייל ו"לבלות". נסיעה לערי המישור הנושאת אופי של "בידור" (טיול ברחובות, הסתכלות בחלונות ראווה וכיו"ב) מקובלים על רבים מתושבי "רצועת הספר", בעיקר צעירים. הבחנו בתופעה זו בעיקר בישובי "רצועת הספר" שממזרח לשרון. לנתניה באים רבים לטיול ברחובות או לביקור בקולנוע. בחודשי הקיץ מושכים חופי הרחצה לא רק צעירים רבים אלא גם משפחות שלימות. נוהג זה נדיר בין תושבי פנים "הגדה". בבדיקות שערכנו בשטחי חניה למכוניות בשניים מחופי הרחצה בשרון ואחד בחוף יהודה לגבי מוצאם של בעלי מכוניות הנושאות מספרי זיהוי של "הגדה המערבית" התברר שיותר מ-80% מהם באו מישובי "רצועת הספר". אחת האבחנות המעניינות שנזדמנה לנו תוך כדי עבודת המחקר הן תופעות של תמורות במחוס הרכב התזונה שפשו בישובי "רצועת הספר", בהשפעת הקשרים הרבים עם המישור (ישראל). בין תושבי "רצועת הספר" רווחת, כיום, צריכת חלב ומוצרי חלב מתוצרת מחלבות ישראליות מודרניות ("תנובה" ועוד) וכן מזונות "אירופיים" (כולל לחם) שלא נכללו בסל המזונות של אוכלוסיה זו עד סוף שנות ה-60 או אפילו ראשית שנות ה-70. לכפרים שבפנים "הגדה המערבית" לא חדר השימוש ברבים ממצרכי המזון "ישראליים" אלו או שחדר רק במידה מועטה. גם במינהגי התזונה הולכים תושבי "רצועת הספר" ומשתווים לאוכלוסיה הערבית שמעברו הישראלי של "הקו הירוק". לא כן הדבר לגבי אוכלוסי פנים ההר.

אלו הם אחדים מתוך שורה מגוונת של סימנים בתחומים שונים של פעילות והתנהגות האוכלוסיה, ב"רצועת הספר", המבטאים שוני לעומת תושבי פנים "הגדה המערבית", שוני שמקורו בקרבתם הגיאוגרפית למישור ובהשתלבותם בו מבחינה כלכלית ולגבי שירותים.

גם תנועת תושבים ישראליים (ערבים ויהודים) לישובי "רצועת הספר" גדולה בהרבה מאשר לישובים שכנים בפנים ההר. עובדה זו משתקפת מתוך מנין מספר כלי רכב, שאינם רכב ציבורי, הנושאים לוחיות זיהוי ישראליות (מספר כתום) שנכנסו לכפרים שכנים, ב"רצועת הספר" ובפנים ההר. מנין המכוניות נערך בארבעה מועדים שונים, בחודשי פברואר-אפריל 1979, ונמשך בכל פעם 6 שעות. לצורך מיפקד זה נבחר פרק זמן שאין בו שעת הסעת פועלים (מ-8.30 בבוקר עד 14.30 אחה"צ). כן נבחרו כפרים שאינם יושבים על כביש עורקי שבו משתמשת תנועת מעבר רבה. בכפרים שנבדקו בשומרון גדולה תנועת ישראלים פי שלושה ויותר ב"רצועת הספר" מאשר בפנים "הגדה" (31 מכוניות לאל-ימון לעומת 10 לבורקין, 44 לדיר אל ע'וסון (עוצ'ון) לעומת 11 לבלעה, 26 לרנתיס לעומת

5 לבית רימה, בממוצע ליום מיפקד) ואילו בהר חברון יתרון התנועה ב"רצועת הספר" הוא ביחס של 1:2 בקירוב (12 מכוניות לבורג' לעומת 6 לדומה, 9 לבית עזה לעומת 4 לחרסה). לא מנינו את מיספר הנוסעים בכל מכונית ולא תהינו על מטרת הביקור של נוסעיה, בכל אחד מהכפרים שנבדקו, באופן שהיקף התנועה יכול לשמש רק כאחד האינדיקטורים החיצוניים לשוני בהיקף הקשרים שבין המישור לבין "רצועת הספר", מזה, ופנים ההר, מזה, ולא כאמת מידה. למותר לציין, בהקשר לנושא זה, כי ממדי תנועת תושבי "רצועת הספר" למישור ולעמק (לישראל) גדולה עשרות מונים מזו של ישראלים לישובי רצועה זו.

מחקרנו לא בחן את מידת התלות של ענפי משק ושירותים שונים במישור החוף ובעמק בכוחות עבודה הבאים מ"רצועת הספר" וכן את מישקל התוצרת החקלאית והשירותים שמספקים ישובי רצועה זו בכלל מילוי צרכי המישור. נערכו ונתפרסמו, בשנים האחרונות, מספר סקרים ומחקרים, המציגים את תכונות וחשיבות המועסקים מ"הגדה המערבית" בענפים שונים של המשק הישראלי (ראה, למשל, סקר המועסקים מיהודה, שומרון וחבל עזה העובדים בישראל - רבעון סטטיסטי לשטחים המוחזקים ח/2 1978).

בעיית משאבי מי התהום של המישור

במערכת יחסי הגומלין שבין מישור החוף ל"רצועת הספר" ישנו תחום של תלות רבת משמעות דווקא של המישור בשולי ההר הכולל את שטחה של "הרצועה" והוא תחום משאבי המים. משק המים של המישור, שממנו ניזונה החקלאות המודרנית האינטנסיבית שהיא בעיקרה חקלאות שלחין, מושתתת על ניצול מי התהום. ממקור זה מתמלאים גם מרבית צרכי שאר ענפי המשק וכן הצריכה הביתית של האוכלוסיה שהיא ברובה אוכלוסיה עירונית צפופה. מקורם של מי התהום שבמישור הוא, במידה רבה, במחצית המערבית של ההר. מי הגשמים היורדים בחלק זה של ההר נספגים ומחלחלים, ברובם, לעבר המישור ומעשירים את משאבי מי התהום שבו. באיזור ההר, ובכלל זה ב"רצועת הספר" החקלאות ברובה חקלאות בעל. ניצול משאבי מי התהום היה עד כה מועט. התכונות הגיאוגרפיות והגיאולוגיות של "רצועת הספר" מאפשרות, תוך שימוש בטכנולוגיה מודרנית, ניצול הרבה יותר נרחב של מי התהום. הרחבה ניכרת, בלתי מבוקרת, בניצול מי התהום במערב ההר ובעיקר באיזור "רצועת הספר" יגרע כמויות גדולות של מים ממשאבי מי התהום של מישור החוף מה שעשוי לפגוע קשה בחקלאות שם ובפעילויות משקיות שונות אחרות. משום כך תיאום מלא ויעיל של ניצול משאבי המים ושל ניהול משק המים ב"רצועת הספר" ובמישור חיוניים לפעילות המשקית, לענפיה השונים, של אוכלוסיית מישור החוף. יש לזכור שפעילות משקית זו משמשת מקור מחיה גם לחלק גדול מתושבי "רצועת הספר". על ידי מיפעלי פיתוח נאותים בתחומי "רצועת הספר" (למשל,

סכירה וויסות של נחלי אכזב) ניתן לתגבר את משאבי מי התהום באיזור זה ובמישור כאחד.

בעיית משק המים, שלא עלתה במשך שנות קיומו של "הקו הירוק" כגבול סגור וכחיץ מוחלט, בין "הגדה המערבית" לבין המישור (ישראל), היא כיום גורם רב משקל בתלות ההדדית שבין שני איזורים אלו ובעל משמעות גורלית, מבחינה מדינית וכלכלית, לישראל.

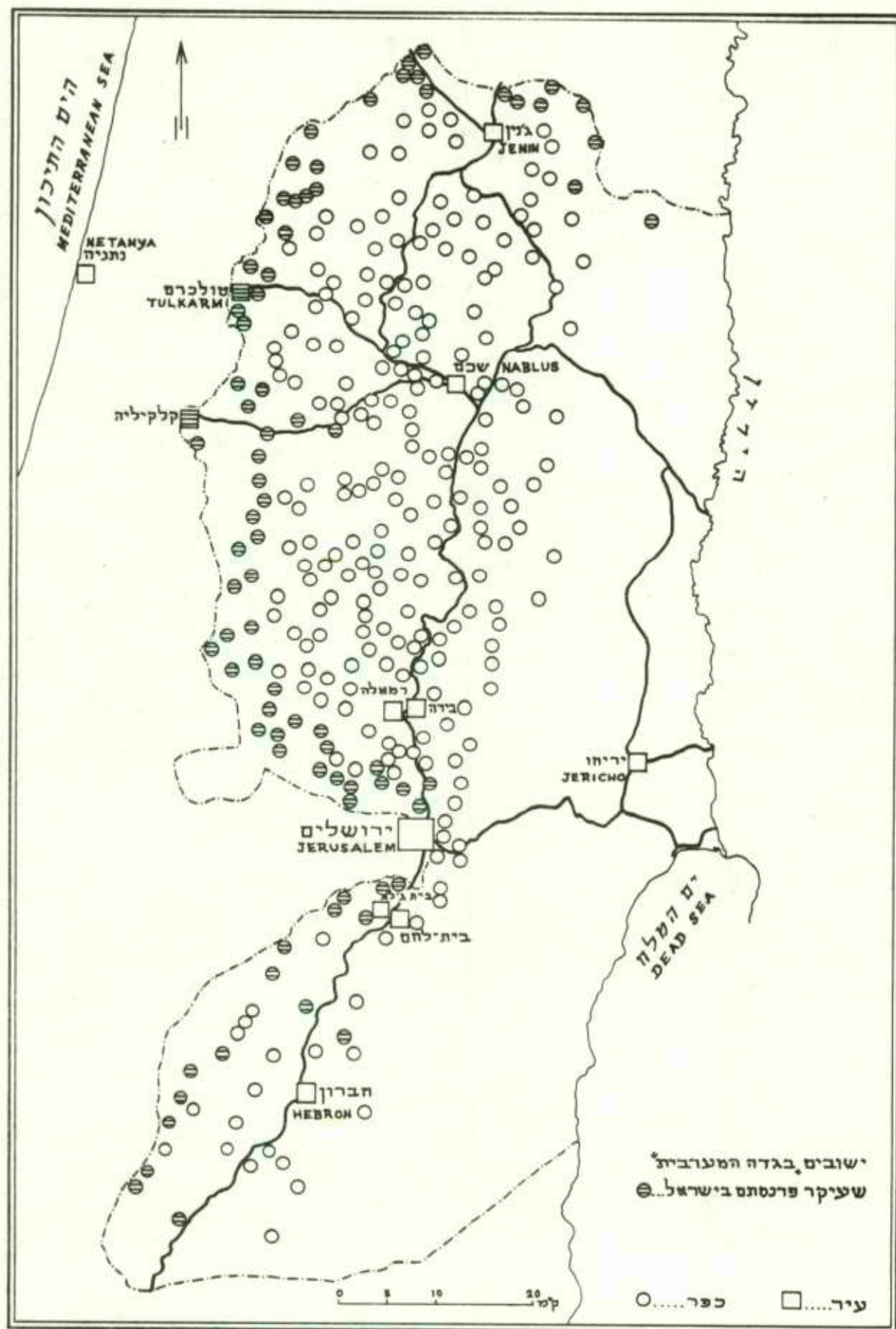
תחושת התושבים

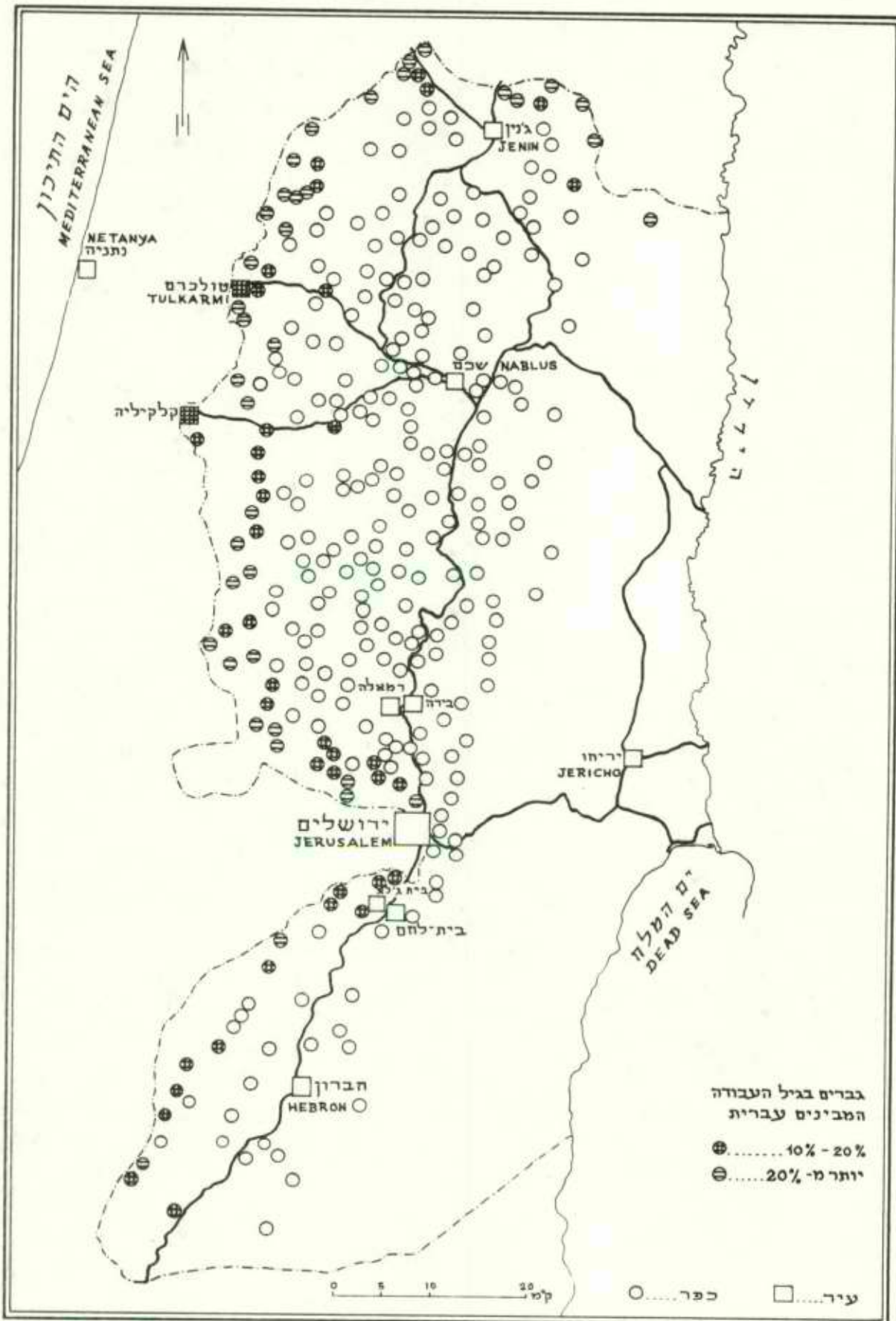
נושא נוסף שביקשנו לבדוק הוא תחושת (Perception) האוכלוסייה ב"רצועת הספר" לגבי מיקומו ותיפקודיו של "הקו הירוק". דעת כל הנשאלים, בכל ישובי "רצועת הספר" הייתה שבתיחום "הקו הירוק" התעלמו לחלוטין מצורכי אוכלוסיית ישובים אלו. גם אם כינון "הקו הירוק" היה הכרח שלא היה מנוס ממנו ניתן היה לקובעו במיקום ובצורת תיפקוד שפגיעתו תהא פחות חמורה. "הקו הירוק", כגבול חתום, גרם נזקים חומריים כבדים לתושבי "רצועת הספר", נטל מהם חלק חשוב ממקורות קיומם ושיבש את אורח ותנאי חייהם. לפי תפיסתם של רובם הגדול של תושבי "רצועת הספר" פגע "הקו הירוק" רק בהם והשפיע רק מעט על תושבי פנים ההר.

לגבי "הקו הירוק" בעתיד קשה היה להפריד בין שאיפותיהם ותיקוותיהם המדיניות של הנשאלים לבין תפיסה המוגבלת רק לשאלת מיקומו ותיפקודו של גבול מדיני בשכנותם. על השאלה: "במידה שיושג הסכם מלא בין ישראל לבין הערבים (כולל הפלשתינאים) והסכם זה יחייב את כינונו של גבול בין ישראל לבין "הגדה המערבית", דהיינו, את חידושו של "הקו הירוק" כגבול מדיני, מהי דעתך לגבי מיקומו ואופיו של "קו ירוק" חדש?". 74% מהנשאלים בישובי "רצועת הספר" השיבו שבקביעת "הקו הירוק" החדש יש להבטיח שמבחינת מיקום ותיפקוד תהא אפשרות לאוכלוסיית ישובים אלו להמשיך ולקיים את קשריהם עם המישור בהיקף ובאופי דומים למצבם הנוכחי. 17% טענו שיש להשאיר את "הקו הירוק" במקומו הנוכחי אך לעשותו "גבול פתוח" שדרכו תותר תנועה חופשית. 5% התנגדו להחזרת "הקו הירוק" בכל צורה ומיקום שהם. ברור שתחושת תושבי "רצועת הספר" לגבי "הקו הירוק" במיקומו ובתיפקודו בתקופה 1949-67 היא שלילית לחלוטין. על השאלה: "אם הסכם ישראלי ערבי מלא יכלול תיקונים ב"קו הירוק", תוך התחשבות בטובת התושבים, שיביאו להעברת כפרך לשטח ישראל. מה תהא עמדתך?". 61% השיבו שישלימו עם הסדר כזה (רובם הדגישו שההסכם חייב להיות על דעת "העם הפלשתינאי"). 27% השיבו שהסדר כזה יעורר את מורת רוחם אך לא יתנגדו לו 11% השיבו שהסדר כזה הוא בלתי אפשרי והם יפעלו למניעתו. ראוי לציין שהמישאל לגבי התחושה כלפי

"הקו הירוק" נערך ב-22 כפרים והקיף כאלפיים נשאים. כרבע מהנשאים סרב להשיב על שתי השאלות הנ"ל או השיב שלא לעניין. בכמה כפרים (בעיקר בהר חברון) סרבו או התחמקו רוב הנשאים מלנקוט עמדה בנושאים הנ"ל.

לאור מערכת הגורמים, התופעות והתהליכים, שאובחנו במהלך מחקר זה, המציגים את אופי יחסי הגומלין שבין "רצועת הספר" לבין מישור החוף והעמק, כיום, יהא הכרח לבדוק היטב את שאלת עתידה של "רצועת הספר" ואת מיקומו ואופיו של "הקו הירוק" כשידובר בפתרון בעיית ארץ ישראל.

6. סיכום ומסקנות

לידת "הקו הירוק" כגבול מדיני בעל אופי של חיץ מוחלט סגור (Superimposed boundary of total separation) פגעה קשה באוכלוסיות שרשרת ישובים, ברצועה ממזרח לגבול זה, היא "רצועת הספר". זאת על שום שישובים אלו, הנמצאים באיזור המעבר הגיאוגרפי שבין מישור החוף והעמק לבין ההר התיכון (הרי שומרון והרי יהודה), נותקו על ידי "הקו הירוק" מהמרחב שבו היו משולבים, במשך עשרות שנים, מבחינת מקורות קיום ושירותים חיוניים. עובדה זו של צמידות שולי ההר התיכון (הוא "רצועת הספר") למישור, מבחינה גיאוגרפית כלכלית, משתקפת בבירור מתוך מהות התהליכים שהתחוללו בישובים שבאיזור זה בתקופה 1948-67 והמתחוללים בהם מאז 1967, כפי שתוארו בפרקים הקודמים. אגב, תופעה זו שאוכלוסיה היושבת בשולי שטחי הרים קשורה הרבה יותר, מבחינה גיאוגרפית כלכלית, לאוכלוסיית המישור (או העמק), שבשכנותה, מאשר לאוכלוסיית פנים ההר קיימת במרבית האיזורים ההרריים בעולם, היא בולטת בעיקר בארצות בהן המישור מאוכלס בצפיפות ומתנהלת בו פעילות משקית אינטנסיבית (שולי האלפים, שולי הפיריניאים, השוליים הדרומיים של ההימליה, שולי האפלים ועוד).

מיקומו ואופיו של "הקו הירוק" גרמו, סמוך לאחר כינונו, לאובדן או לפחות להתערערות מקורות הקיום של חלק גדול מאוכלוסיית "רצועת הספר" הנ"ל. כתוצאה מהתפתחות זו נשתררה מצוקה במרבית ישובי "רצועת הספר", מה שדחף רבים, בעיקר גברים צעירים, להגירה. נוסף למצוקה החומרית גרמה קרבת הגבול הסגור, עם התקריות והמתחות שפקדו אותו מפעם לפעם, להעדר נכונות להשקיע ממון ועבודה בפעולות פיתוח. משום כך לא זכו רוב ישובי "רצועת הספר" לתהליכי פיתוח אפילו באותם הממדים המצומצמים שבהם התנהלו באיזורים אחרים של "הגדה המערבית". בשנות ה-50 וראשית שנות ה-60 היו רבים מישובי "רצועת הספר" שרויים בתהליכי התנוונות. בדיקת אופי והיקף הפעילות הכלכלית והתופעות הדימוגרפיות בישובים אלו, בראשית שנות ה-60 מעידים בעליל על כך שאלמלא ההתרחשויות הצבאיות של יוני 1967, שגרמו לסילוק "הקו הירוק" כגבול מדיני סגור, היו ישובים אלו הולכים ומתרוקנים מאוכלוסייתם, תחילה הגברים בגיל העבודה ואחר כך גם נשים צעירות והיו נותרים בעיקר זקנים. במהלך המחקר התברר כי בכמה כפרים (בודרוס, רנתיס, כפר תולת, אירתח ועוד) הגיעו תהליכי הניוון לשלב מתקדם, היו בהם בתים נטושים לא מעטים.

עם פתיחת "הקו הירוק" לתנועה חופשית, ב-1967, חל מפנה קיצוני בתכונות ישובי "רצועת הספר" והחלו להתפתח בהם תהליכים שונים לגמרי באופיים ובהשלכותיהם. תוך פרק זמן קצר 49/..

לא זו בלבד שתופעות הניווט נעלמו אלא שבאו עליהם שגשוג ותמורות מהירות של פיתוח וקידמה. בגלל מצבם הגיאוגרפי, בשולי המישור, נשארו שונים משאר ישובי "הגדה המערבית", אלא שבמהות השוני חל "מהפך" מה שחזר והבליט את המיוחד אותם. הביטוי העיקרי לשוני זה, כיום, הוא מידת תלותם של ישובי "רצועת הספר" במישור (בישראל) מבחינה משקית ולגבי שירותים חיוניים. תלות זו גדולה עתה בהרבה מזו שכבר איפיינה את ישובי "רצועה" זו לפני לידתם של מדינת ישראל ושל "הקו הירוק". זאת למרות העובדה שלא הוחזרו לישובי "רצועת הספר" הקרקעות החקלאיות, מעברו הישראלי של "הקו הירוק" שהיו בבעלותם עד 1948.

על סמך מימצאי מחקר זה ניתן להניח שחידוש תיפקודו של "הקו הירוק", במיקומו הנוכחי, לזה של גבול מדיני ממשי, גם אם יהא זה גבול "נורמאלי" הפתוח לתנועה מוגבלת ומבוקרת, ימיט פגיעה חמורה ביותר על ישובי "רצועת הספר" ויגרום להתחדשות תהליכי ניוונם בקצב ובהיקף חריפים מאלו של ראשית שנות ה-60. זוהי גם דעתם ותחושתם של מרבית תושבי "רצועת הספר", בעיקר אלו שמבחינת פעילותם ו/או השכלתם מסוגלים להעריך את משמעותה של התפתחות כזו. מחקר זה לא עסק במשקלה של "רצועת הספר" (פרט למשאבי מים) ושל אוכלוסייתה למשק הישראלי. עם זאת אין להתעלם מכך שלמיקומו ותיפקודו של "הקו הירוק", בעתיד, עשויה להיות השפעה רבה על יכולתה של ישראל להזדקק לכוחות העבודה הרבים הבאים מ"הגדה המערבית", בעיקר מישובי "רצועת הספר". אלו מהווים, כידוע, גורם חשוב בכמה ענפי תעסוקה בישראל.

האפשרות שתוך מספר שנים יחול שינוי בסטאטוס המדיני של "הגדה המערבית" ויהא הכרח לשנות, בהתאם לכך, את תיפקודו של "הקו הירוק" מחייבת להצביע על הצורך לתקן גבול זה ולהתוות מחדש את מיקומו תוך התבססות על גורמים גיאוגרפיים, פיזיים ואנושיים, והתחשבות בשיקולים מדיניים ובטחוניים. המסקנות המתבקשות ממימצאי המחקר שערכנו הן שתיקון "הקו הירוק" חייב להתבסס, לדעתי, על הזזתו מזרחה (ובגזרתו הצפונית - דרומה) באופן שמרבית ישובי "רצועת הספר" הנוכחית ייכללו באותה יחידה מדינית שבה הם תלויים, כיום, לקיומם, כלומר בישראל. משמעות תיקון גיאוגרפי זה של "הקו הירוק" היא העתקתו מזרחה (ודרומה) 3-5 ק"מ והעברת שטח של כ-1100 קמ"ר (כ-20% משטח "הגדה המערבית") לתחומי ישראל. את מקומו החדש של "הקו הירוק" יש להתוות ולקבוע, בכל גיזרה, תוך בדיקה מדוקדקת של יחסי הגומלין של הישובים עם סביבתם, של גבולות אדמות הכפרים ומשאבי הקרקע החקלאית והמים של הישובים

50/..

משני עברי הקו החדש, דרכי גישה, גורמי תבליט ועוד. זאת יש ללוות בהסדרים מקומיים של חילופי קרקעות חקלאיות, בין ישובים תוך הצמדת הגבול החדש, במידת האפשר, לגורמי תבליט ולמרחב המחיה של רוב אוכלוסי איזור הספר.

מאחר שהתלות ההדדית בין ישובי "רצועת הספר" הנוכחית, כפי שתוארה במחקר זה, לבין הישובים שממזרח (ומדרום) להם, בפנים יהודה ושומרון, היא מועטה ואלו האחרונים השתייכו בעבר ומשתייכים גם כיום, ברובם הגדול, לתחומי המרחב (ההינטרלאנד) והזיקה של ערי פנים ההר, הרי שהתיקון המוצע ב"קו הירוק" יביא על הישובים ברצועת הספר החדשה (שתיווצר עם העתקת הגבול מזרחה) שיבושים ופגעים קלים ומועטים בהרבה מאלו שייגרמו על ידי השארת הגבול לאורך "הקו הירוק" הנוכחי. תלותם של ישובי פנים ההר (ממזרח לרצועת הספר הנוכחית) במשק הישראלי ובשירותים בישראל מועטה וקטנה בהרבה מזו של תושבי "רצועת הספר" הנוכחית.

בכך יש משום תשובה לטענה שבוודאי תועלה כי "הקו הירוק" המתוקן יצור "רצועת ספר" חדשה, ממזרח ל"רצועת הספר" הנוכחית, וזו תנוגע במרבית אותן "הרעות החולות" שמהן סבלה "רצועת הספר" הנוכחית בשנות ה-50 וראשית שנות ה-60 או שמהן תיפגע זו האחרונה, אם יישאר "הקו הירוק" במקומו, משיחול שינוי במעמדה המדיני של "הגדה המערבית". ראוי לחזור ולהדגיש שאם יתוקן "הקו הירוק" בצורה המוצעת לעיל ותוואי "הקו" יעוצב בצורה נאותה ובמומחיות הדרושה תיווצר אמנם "רצועת ספר" חדשה אך זו לא תהא בעלת תכונות דומות לאלו של "הרצועה" הנוכחית. השוני נעוץ בכך ש"רצועת הספר" הנוכחית הייתה (והינה כיום) צמודה למישור לפני שקם "הקו הירוק" וזה גרם לניתוקה מהמרחב שבו הייתה משולבת ושממנו שאבה חלק גדול ממקורות קיומה ומהשירותים החיוניים. השטחים שממזרח ל"רצועת הספר" הנוכחית לא היו קשורים בעבר ואינם קשורים, כיום, בצורה ובהיקף דומים למישור. השטחים שממזרח ל"רצועת הספר" הנוכחית צמודים לפנים ההר. גם ניתוק מלא ממישור החוף והעמק לא יגרום בכפרים שממזרח ל"רצועת הספר" הנוכחית לתופעות ותהליכים, כאלו שהתחוללו בזו האחרונה, בוודאי לא באותו היקף וחומרה. סביר להניח של"קו ירוק" מתוקן, בהתאם לאמור לעיל, לא תהיינה השלכות שליליות חמורות על "רצועת הספר" החדשה, בפרט אם התיקונים ב"קו הירוק" ייעשו במסגרת הסכם שיסדיר את שאלת עתיד "הגדה המערבית".

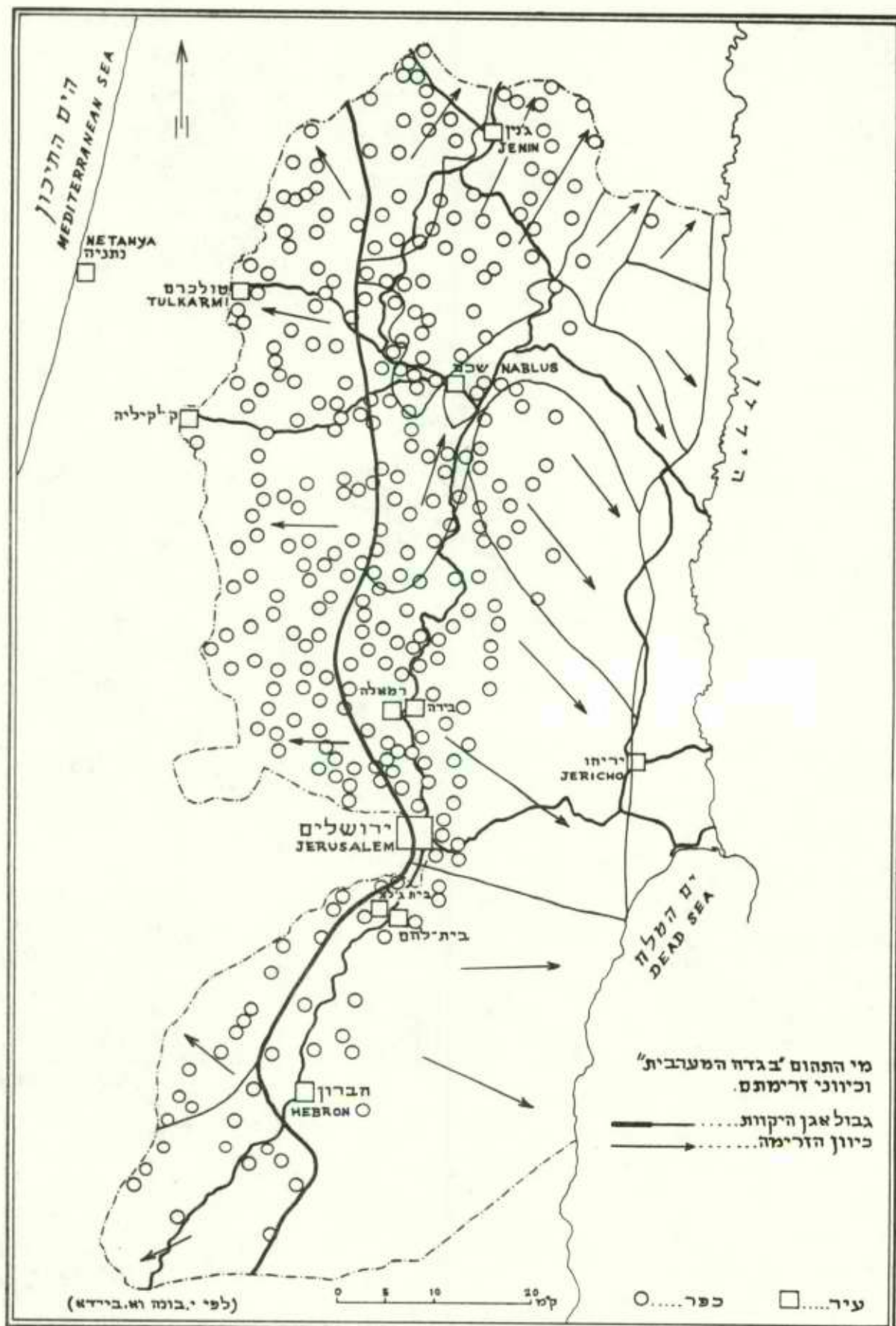
העברת "הקו הירוק" מזרחה, כמוצע לעיל, תפיג, במידה רבה, את חומרת בעיית המרות על השטחים שמהם ניזונים מי התהום של מישור החוף ותפחית את הסכנה שפיתוח ניצול מקורות 51/....

מי תהום על ידי רשויות שתקומנה ב"גדה המערבית" תיפגע במשאבי מים חיוניים לישראל. בחינה מדוקדקת של המידע הגיאולוגי וההידרולוגי בנושא זה חייבת להכלל בשיקולים שינחו את קביעת מיקומו המתקן של "הקו הירוק". יש להניח שההעתקה המוצעת של "הקו הירוק" מזרחה תעניק לישראל גבול יותר נוח ובטוח מאשר "הקו" הנוכחי מנקודת ראות צבאית. ברור שענין זה אינו בתחום הנושאים שבהם עסק מחקר זה, אך עם זאת יש להיות מודע לכך שמומחים צבאיים יטלו חלק חשוב ואולי מכריע בקביעת התיקונים ב"קו הירוק". כדי למנוע חזרה על השגיאות והליקויים שנפלו בהתווית "הקו הירוק" הנוכחי יהא הכרח להחיל תיאום מירבי בין התפיסה הגיאוגרפית (הפיזית והאנושית) לבין התפיסה הצבאית והמדינית לגבי התיקונים במיקומו של "הקו".

קושי מיוחד מעוררת שאלת תיקונו של "הקו הירוק" במרחב ירושלים. השוני בתכונותיו הגיאוגרפיות של מרחב זה, באופי הזיקה שבין הסביבה הכפרית לבין העיר לפני 1948, התנאים והתהליכים המיוחדים שנגרמו על ידי חלוקתה המדינית של העיר ומעבר גבול סגור בליבה והיווצרות פרוזדור ירושלים (בתקופה 1948-67), ולבסוף ההתפתחויות והתמורות שהתחוללו במרחב זה מאז 1967 הפעילו מערכת גורמים ותהליכים הטעונים בחינה יסודית בטרם יגובשו עקרונות, מנקודת ראות גיאוגרפית, לתיקון "הקו הירוק" בגיזרה זו. לחריצת גורלה המדיני של מזרח ירושלים, במסגרת הסדר מדיני, עשויה להיות השפעה מכרעת גם על הגישה הגיאוגרפית לגבי התווית מהלכו של "הקו הירוק" המתקן באיזור זה. זהו נושא בפני עצמו שבו לא עסקנו במסגרת מחקר זה משום שהוא מחייב בדיקה יסודית של תכונותיה של ירושלים, מנקודת ראות גיאוגרפית עירונית, כבירה וכעיר הראשה של יהודה ושומרון, וכן נוכח תיפקודה המיוחדים בגלל קדושתה.

התיקון המוצע ב"קו הירוק", במסגרת הסדר קבע, שיתאים את הגבול למציאות הגיאוגרפית-כלכלית ויהא בו גם משום מילוי (ולו רק חלקי) צרכים גיאוגרפיים מדיניים, יוסיף לישראל, כאמור, שטח של כ-1100 קמ"ר (מתוך 5600 קמ"ר שהוא שטח "הגדה המערבית") ובו אוכלוסיה של כ-190 אלף נפש (1979). תוספת זו תגדיל את אוכלוסית המיעוטים בישראל מ-16% ל-20% בקירוב. ראוי להזכיר שבעצם לידתו של "הקו הירוק" היה משום "תיקון גבולי", בהיקף דומה, ב-1949, לעומת קוי הפסקת האש. לפי הסכם שביתת הנשק שבין ירדן לישראל נמסרה לישראל רצועה במערב שומרון ובהיהודה שכללה כ-20 כפרים ובהם כ-40 אלף נפש, מה שהגדיל, אז, את אוכלוסיית המיעוטים בישראל ב-35% בקירוב.

גם "הקו הירוק" המתוקן ברוח מימצאי והצעות מחקר זה יהא, מבחינה גיאוגרפית מדינית, גבול תותב (Super-imposed boundary) שאופיו ותיפקודיו יהיו תלויים, במידה רבה, בציביונו של ההסכם המדיני שעליו יושחת ובדמות מערכת היחסים שבין הרשויות החולשות על השטחים שמשני עבריו. כינונו של גבול מעין זה, ה"מושטלי" בתוך מרחב מאוכלס והחוצה את שטח מושבה של עדה אתנית בורא תופעות ותהליכים שיש בהם משום פגיעה או לפחות אי נוחות לגבי התושבים ב"רצועת הספר", שנוצרה בעטיו. התחשבות מירבית בצרכיה החיוניים של האוכלוסיה, בשטח שבשכנות לגבול, והימנעות מפגיעות במקורות פרנסתה, הן בהתווית קו הגבול והן בקביעת תיפקודיו, ממעיטים את השפעותיו השליליות ונוטלים רבים מעוקציו. מבחינה זו נראה לי, על סמך מחקר זה, ש"הקו הירוק" המתוקן יהא טוב ועדיף מהקו הנוכחי.

7. ביבליוגרפיה

- אפרת, א' השתנות מערך הישובים ביהודה ובשומרון 1947-1967.
המזרח החדש כרך כג' 3. 1973.
- ברור, מ' כפרי ספר במערב שומרון. יהודה ושומרון (בעריכת: א' שמואלי וד' גרוסמן). כרך ב'. ירושלים 1978.
- גרוסמן, ד' התפתחות יישובי בת בשולי השומרון. יהודה ושומרון (בעריכת: א' שמואלי וד' גרוסמן). כרך ב'. ירושלים 1978.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה - פרסומי מיפקד האוכלוסין בשטחים המוחזקים 1967. ירושלים.
סקר כח אדם בשטחים המוחזקים 1976. רבעון סטטיסטי לשטחים המוחזקים. כרך ז' 2. 1977.
המועסקים מיהודה ושומרון העובדים בישראל 1977.
רבעון סטטיסטי לשטחים המוחזקים כרך ח' 2. 1978.
סקר כח אדם בשטחים המוחזקים 1978. רבעון סטטיסטי לשטחים המוחזקים. כרך ט' 2. 1979.
- ליפשיץ י' שינויים סטרוקטורליים וצמיחה כלכלית בשטחים המוחזקים. המכון ע"ש דוד הורוביץ - אוניברסיטת תל-אביב. 1976.
- משרד ראש הממשלה - הרשות לתכנון כלכלי: הגדה המערבית - סקירה כללית. ירושלים 1976.
- קרמון, י' השפעת "הקו הירוק" על שני כפרים ערבים שכנים. יהודה ושומרון (בעריכת: א' שמואלי וד' גרוסמן). כרך ב'. ירושלים 1978.
- פנקסי כפרים (Village Notebooks) 1938-46. של כפרים שונים ביהודה ובשומרון, בערבית. גנזך המדינה, ירושלים. מ-1950 ואילך בחלק מהכפרים שנבדקו.
- Boggs, S.W.- International Boundaries: A Study of Boundary Functions and Problems. New York, 1940.
- Brawer, M. - Changes in Pattern and Location of Border Villages. Proceedings of the Symposium in Rural Geography. Baroda, 1968.
- Government of Palestine - Report of a Committee on the Economic Condition of Agriculturists in Palestine. Jerusalem, 1930.
- Village Statistics. Jerusalem 1945.
- Government of Palestine, Department of Statistics - Survey of Social and Economic Conditions in Arab Villages. 8 parts. General Monthly Bulletin of Current Statistics. Jerusalem, 1945/46.
- Hashimite Kingdom of Jordan, Department of Statistics - Census of Population 1961. Statistical Yearbook of Jordan. 1963, 1965, 1968.

- Jones, S.B.- Boundary Concepts in the setting of Place and Time. Annals of the Association of American Geographers. Vol. 49. 1959.
- Kristoff, L.K.D. The Nature of Frontiers and Boundaries. Annals of the Association of American Geographers. Vol. 49. 1959.
- Kendall H. - Village Development in Palestine during the British Mandate. London 1949.
- Prescott, J.R.V. - The Geography of Frontiers and Boundaries. London, 1965.
-

The Tel-Aviv University

RESEARCH

PROJECT

ON

PEACE

Moshe Brawer

THE "GREEN LINE" - THE BOUNDARY OF THE "WEST BANK" (JUDEA AND SAMARIA)

- A geographical survey as background
to suggestions on
boundary rectifications

Tel-Aviv, 1980

THE TEL-AVIV UNIVERSITY
RESEARCH PROJECT ON PEACE

THE "GREEN LINE" - THE BOUNDARY OF THE "WEST BANK"
(JUDEA AND SAMARIA)

- A geographical survey as background to suggestions on
boundary rectifications

by

PROF. MOSHE BRAWER
Dept. of Geography, Tel-Aviv University

Tel-Aviv, 1980

CONTENTS

	page
List of maps	3
List of tables	4
1. Introduction	5
2. Aims and methods of study	7
3. "The Green Line" - Geographical location	10
4. The "Frontier Zone" during the British and Jordanian administrations	21
5. The dependence of the "Frontier Zone" on the lowlands at present	33
6. Conclusions	48
7. Bibliography	53
8. Summary in English	I

SUMMARY

"The Green Line" is the term commonly used in Israel for the armistice lines between Israel and the neighbouring Arab States delimited in a number of armistice agreements signed in 1949. These armistice lines, which became temporary international boundaries, coincide along most of their length with the boundaries of Palestine under British Rule (1918-1948). The term "The Green Line" is derived from the fact that on official Israeli maps these armistice lines were overprinted in green. This led to a common practice in contemporary Israeli cartography to use a green line to mark the 1949 armistice lines (a violet line is used to mark the 1967 cease fire lines).

The main deviation of "The Green Line" from the international borders of British Palestine has been the delineation of the area known as "The West Bank", i.e. those areas west of the river Jordan which were occupied in 1948 by the Kingdom of Jordan, later annexed by Jordan and held by it up to mid-1967. "The West Bank" extends over most of the area of the central highlands of Palestine; the highlands of Samaria and Judea. It is to this part (cutting across Samaria and Judea) of "The Green Line" that this study is devoted.

"The Green Line" deviates from the old Palestinian-Jordanian boundary, which ran along the river Jordan, at a point approximately 13 km. south-east of the township of Beisan. It runs, at first, in a general north western direction across the northern fringes of the Samarian Highlands, facing the Valley of Beisan and the Plain of Esdraelon (Emek Yizrael). About 9 km. south west of the township of Affula, the "line" turns south west, cuts across the southern part of the Carmel Range, and then takes a southerly direction and runs almost parallel to the eastern edge of the coastal plain. It is in some sections of this latter part of "The Green Line" that it comes closest to the coast (13-17 km.) giving this part of the coastal plain the nickname "The narrow waist of Israel".

Approximately 20 km. WNW of Jerusalem the "line" takes an easterly turn into the heart of the Judean Highlands to reach the northern outskirts of Jerusalem. It then cuts across the center of Jerusalem at the southern edge of which it turns south

west and comes down from the highlands into the foothills. The part of Israel delimited by this protrusion of "The Green Line" into the Judean Highlands is known as "The Jerusalem Corridor". Upon reaching the foothills south-west of Jerusalem "The Green Line" again turns south and follows the foothills to a point approximately 15 km. N.E. of Beer-sheba, where it turns east and cuts across the southern reaches of the Judean Highlands and the Judean Wilderness to reach the shores of the Dea Sea.

BOUNDARY OF TOTAL SEPARATION

"The Green Line" in Samaria and Judea (as along other parts of the armistice lines) became actually, from the moment it was delimited and demacrated, a super-imposed boundary of total separation, sealed and almost impassable (at least legally), a barrier across which there were hardly any contacts. The consequence of the imposition of "The Green Line" was the creation of a badly hit frontier zone along its eastern side, i.e., along the western margin of the Jordanian held territory ("The West Bank"). This "Frontier Zone" is a 3-5 km. wide belt which almost along its entire length is confined to the western fringes and foothills of the central highlands (Samaria and Judea). This is a belt poor in arable land and in water and other resources. Much of it consists of extensive deeply dissected highly impervious calcareous rock formations. Many of the hill slopes are covered by barren rock or by shallow stony soils. The valleys are narrow and occupied to a great extent by beds of dry seasonal streams (wadis), gravel and rock debris. The population of this narrow belt of hilly country, adjoining the lowlands of the coastal plain and the Vale of Esdraelon, which became a frontier zone with the birth of "The Green Line", is almost entirely Arab (Moslem).

During the period of the British rule (1918-1948) the inhabitants of this belt, which will be called henceforth "Frontier Zone", became to a large extent dependent on the lowlands for their livelihood and most vital services. This had been the result of the rapid development, economic growth and modernization of the lowlands. The drainage of the malarial swamps, which for centuries covered much of the lowlands, and the effective imposition of law and order (by the British administration) enabled many of the inhabitants of the adjoining foothills to occupy and

cultivate fertile lands in the lowlands and concentrate their farming activities on these lands rather than on the poor stony soils of the foothills in the vicinity of their villages.

Furthermore, the rapid expansion of the citrus plantations (from less than 5000 acres in 1919 to over 80,000 acres in 1948) in the lowlands as well as the appearance of a dense urban and rural Jewish population, with its intensive modern agriculture and industrial activities, opened up numerous employment opportunities, especially for unskilled labour, and provided a continuously growing labour market which attracted a large proportion of the adult male populations of the villages and townships in the foothills ("Frontier Zone").

This study re-confirmed facts which were apparent and well known in the 1940's namely, that just before the outbreak of the hostilities which led to the birth of "The Green Line" (1947) a large proportion of the population of the mentioned foothills belt of Samaria and Judea were highly dependent on the lowlands for sources of income, vital services (including modern transportation) and supplies. This was not the case with the population of the inner parts of the highlands who did not develop significant ties with the lowlands and who were not dependent on them.

The fact that a seriously depressed "Frontier Zone" developed east of "The Green Line", soon after the "line" was imposed as a sealed boundary, was the direct result of the total separation of the foothills from the lowlands. In most villages and townships in this "Frontier Zone", a substantial part of the inhabitants was deprived of their sources of livelihood. Many of the frontier villages were barred from their best agricultural lands by the new, impassable boundary. They lost access to employment and vital services. Thus, a large part of the population of the "Frontier Zone" became destitute. Emigration, especially of young males, followed. By the middle 1960's nearly all villages and townships in the "Frontier Zone" had developed patterns of demographic composition characteristic of areas from which much of the male labour force had emigrated. Thus, in many villages

the number of females in the 18-44 age group was nearly twice that of the males, even though the proportion of females in that age group was already well below normal. Most emigrants went to the Arab oil states of the Persian Gulf from where they sent money back home to support their families. There were clear indications, by the mid-1960's, to justify the use of the term "decaying" to describe many villages in the "Frontier Zone". There seems to be little doubt that had the processes which were in progress in the "Frontier Zone", as a result of the existence of "The Green Line", continued into the 1970's, this belt would have been depleted of the majority of its economically active population with a substantial reduction in the total number of inhabitants.

EFFECTS OF THE 1967 WAR

Following the June 1967 war, since which Israel has held and administered "The West Bank" (Samaria and Judea), "The Green Line" has assumed a completely new character. From a totally sealed international border between hostile states it has become an internal administrative boundary open to unrestricted and uncontrolled free movement of people and goods. This brought about a conspicuous transformation in the fate and characteristics of the villages and townships in the "Frontier Zone", i.e., the belt of foothills and the fringes of the central highlands adjoining the lowlands. The dependence of the "Frontier Zone" on the lowlands was very quickly revived and became even more intensive than it had been before "The Green Line" came into existence.

Surveys carried out within the framework of this study established that at present (1979/80) more than 50% of the inhabitants of the "Frontier Zone" earn most of their income in the lowlands and almost the entire population depends on vital services provided by urban centres in the lowlands. The attachment of the foothills belt to the lowlands has not only been renewed, since 1967, but has been considerably strengthened and broadened and is based on a much wider variety of factors. Thus, the removal of the impassable "Green Line" restored the unity of

.. /V

the geographical region to which both the foothills and the lowlands belong and revived the processes of integration between these two adjoining physical units, which were interrupted in 1948. It should be emphasized that the far reaching changes in the character of "The Green Line" in 1967 had also a strong impact on the population of the inner parts of the central highlands, east of the "Frontier Zone", with some developments and phenomena similar to those which have taken place in the foothills, but with much lesser intensity. However, the inhabitants of the towns and villages of the inner part of "The West Bank" have not developed a weighty dependence on the lowlands.

LOWLANDS AND FOOTHILLS INTER DEPENDENT

The inter-dependence between the foothills and the lowlands in Samaria and Judea is not, however, one sided. The foothills have become, in recent years, an important factor in the economic activities and development of the lowlands. The labour force drawn from the villages and townships of the foothills (the "Frontier Zone") plays an important role in a number of vital industries (especially the building industry) and services of the lowlands. Serious disruptions would be caused in these industries and services should the many thousands of workers from the foothills be barred from their present places of employment.

Another vital factor is the control and management of the closely linked limited groundwater resources of both the lowlands and the adjoining foothills. The modern intensive agriculture of the lowlands is extremely dependent on available groundwater resources which are fully utilised. The same applies to the many industries as well as to the household requirements of this densely inhabited region. The groundwater resources of the lowlands are fed to a large extent by winter rainfall on the central highlands and foothills which are built of highly impervious thick beds of limestone. Until recently, the inhabitants of the highlands and the foothills hardly used any groundwater resources. With the introduction of modern drilling methods and equipment it would be possible, especially for the inhabitants of the foothills belt, to reach and use much of the groundwater which seeps down from the highlands into the lowlands. Should this happen the lowlands could be deprived of much of the presently available water resources, which are needed not

only by the inhabitants but also by many of the economic activities which employ large numbers of workers from the foothills. It is, therefore, vital for the inhabitants of both the lowlands and the foothills ("Frontier Zone") that the future development, management and exploitation of all water resources of the region (which in a semi-arid country like Israel are on the whole scarce) be fully coordinated and if possible be placed under a common authority.

The re-imposition of "The Green Line" as an international boundary or as any other form of barrier to free movement, within the framework of an agreement or arrangement to solve the Palestine Problem, would have serious negative impacts, possibly even disastrous effects, on the "Frontier Zone". The "zone" would revert to a state of extreme depression, worse than the one which followed the birth of "The Green Line" in 1949, with de-population and processes of decay even more acute than those of the mid 1960's. Even if the revived "Green Line" would be part of a settlement which will allow normal relations between the states on both its sides, it is unlikely that free unrestricted movement across this boundary will be possible for many years. Thus, the re-emergence of "The Green Line" as an international boundary would again cut-off the "Frontier Zone" (the foothills and western fringes of the central highlands) from the lowlands. The re-appearance of "The Green Line" as an international boundary would be much less damaging to villages and towns of the interior of Samaria and Judea so that for the interior the resulting disadvantages can be overcome without great difficulty.

CONCLUSIONS

The thorough examination of the physical and human characteristics of the foothills belt of the central highlands (the "Frontier Zone") with special attention to the past, present and possible future effects of "The Green Line" led me to the following conclusions:

Changes in the location of "The Green Line" will have to be introduced as an essential part of any political settlement which will determine the future of "The West Bank". From a geographical point of view the most recommendable position for "The Green Line", should an agreement be reached to re-instate it as an international boundary, would be to move it 3-5 km. eastward so that the villages and townships of the foothills (the present "Frontier Zone") and their lands will be on the same side of the border as their resources of livelihood. This would actually mean that the rectified "Green Line" would not divide the integrated region consisting of the lowlands and foothills. This would involve the ceding to Israel of approximately 1000 sq. km. of "The West Bank" (but only a little over 1% of the area of the Kingdom of Jordan) with a population of 190,000 (1979) nearly all of whom are Arabs. This would increase the Arab minority of Israel from 16% to 20% of the total population. By rectifying "The Green Line" and pushing it eastward a new frontier zone will be formed, but that will be without most of the negative properties which gave the "Frontier Zone" of 1949-67 its depressed character. The inhabitants of the area just east of the suggested new "Green Line" are not (and were not in the past) dependent either on the lowlands or on the foothills. The villages of this new frontier zone form part of the hinterland of the urban centres in the heart of the central highlands with which they have strong links.

It is obvious that ethnic, political and military factors will play an important if not dominant role when changes in the location and functions of "The Green Line" will be negotiated. However, if careful consideration would be given to physical and human geographical factors and to the nature of inter-dependence between closely integrated neighbouring areas, as outlined in this study, a much better new "Green Line" could be produced, to which the local population could adjust without difficulty. Such an improved "Green Line" will safeguard the basic requirements and quality of life, at present and in the future, of the inhabitants of the frontier areas and thus contribute towards a durable solution of the political problems of this country.